

MIROŚLAW SZUMIŁO

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

KIEROWNICTWO POLSKIEJ PARTII ROBOTNICZEJ (1944–1948) — PORTRET HISTORYCZNO-SOCJOLOGICZNY*

W świetle oficjalnie głoszonej ideologii władza w Polsce Ludowej miała należeć do tzw. mas pracujących. W rzeczywistości koncentrowała się w rękach wąskiej elity partii rządzącej, czyli kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej, które tworzyli członkowie Biura Politycznego i Sekretariatu Komitetu Centralnego. W niniejszym tekście postaram się scharakteryzować skład osobowy centralnych władz partyjnych, a następnie nakreślić portret zbiorowy 21 komunistów tworzących elitę władzy w latach 1944–1948¹. W tym celu należy poddać analizie cechy społeczno-demograficzne tej grupy: płeć, wiek, miejsce urodzenia, pochodzenie społeczne i etniczne, wykształcenie oraz przedstawić przebieg kariery w ruchu komunistycznym ze szczególnym uwzględnieniem losów i działalności w latach II wojny światowej. Ponadto spróbuję określić kryteria i mechanizmy awansu do wąskiej elity partyjnej. Podstawowym źródłem do naskicowania portretu zbiorowego są akta osobowe działaczy partyjnych przechowywane w Archiwum Akt Nowych oraz „kominternowskie”teczki personalne, znajdujące się obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskij istorii — RGASPI)². Jako uzupełnienie archiwaliów

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego własnego nr NN 108224240 pt.: *Elita PPR i PZPR w latach 1944-1970*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

¹ Niniejszy artykuł nawiązuje do mego wcześniejszego tekstu, prezentującego portret zbiorowy elity władzy w Polsce w latach 1944–1989, i znacznie rozwija zawarte w nim tezy. Zob. M. Szumiło, *Elita władzy w Polsce 1944–1989. Studium socjologiczne*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spalek, Warszawa 2011, s. 155–174.

² W aktach personalnych pochodzących z Centralnej Kartoteki i Biura Spraw Kadrowych KC PZPR znajdują się przede wszystkim życiorysy działaczy (autobiografie), wypełniane przez nich ankiety i relacje dotyczące okresu międzywojennego lub lat

posłużyły biogramy ze *Słownika biograficznego działaczy polskiego ruchu robotniczego*³ i innych wydawnictw oraz publikowane wspomnienia i zebrane relacje.

W świetle statutu PPR, przyjętego dopiero 12 grudnia 1945 r., najwyższą władzą w partii był zjazd zwoływany „nie rzadziej jak raz na dwa lata”⁴. W rzeczywistości odbył się tylko jeden pełny zjazd PPR w końcu 1945 r., gdyż II Zjazd zwołany w grudniu 1948 r. szybko przekształcił się w Kongres Zjednoczeniowy PPR i Polskiej Partii Socjalistycznej⁵. W okresie między zjazdami „całą pracą partii” statutowo kierował wybierany przez zjazd KC, który miał reprezentować partię na zewnątrz, organizować „instytucje partyjne”, mianować redakcje organów prasowych, zarządzać majątkiem i kasą partyjną itp. Ponadto KC wybierał sekretarza generalnego, Biuro Polityczne, Sekretariat KC i Centralną Komisję Kontroli Partyjnej (CKKP). Zgodnie ze statutem plenarne posiedzenia KC powinny odbywać się „w miarę potrzeby, jednakże nie rzadziej niż raz na 2 miesiące”⁶. W rzeczywistości bieżącą działalnością partii kierowały centralne organy wykonawcze. KC stanowił raczej rodzaj forum służącego do prowadzenia ograniczonej „dyskusji wewnątrzpartyjnej” oraz przekazywania jego członkom i zaproszonym gościom aktualnych wytycznych kierownictwa PPR.

Właściwe kierownictwo PPR tworzyli członkowie dwóch instancji decyzyjnych – Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Najwyższy ośrodek władzy w omawianym okresie (do jesieni 1948 r.) stanowiło niewątpliwie Biuro Polityczne, funkcjonujące już od sierpnia 1944 r. Podejmowało kluczowe decyzje i poprzez swoich członków kierowało wszystkimi instytucjami państwowymi. W związku z rozbudową centralnego aparatu partyjnego, jak również organizowaniem struktur PPR w województwach centralnych i zachodnich, wiosną 1945 r. zaistniała potrzeba powołania do życia organu pomocniczego Biura w postaci Sekretariatu KC. Pierwsze protokolowane posiedzenie Sekretariatu odbyło się 24 kwiet-

okupacji niemieckiej. Rządziej znajdujemy w nich charakterystyki i opinie wystawiane przez przełożonych. W RGASPI natomiast nie wszystkie teczki personalne są udostępniane badaczom.

³ *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 1, Warszawa 1978; t. 2, Warszawa 1987; t. 3, Warszawa 1992.

⁴ *Statut Polskiej Partii Robotniczej, uchwalony na I Zjeździe PPR*, w: *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego. VIII 1944–XII 1945*, Warszawa 1959, s. 234.

⁵ *PPR-PPS, zjazdy i kongresy, plenarne posiedzenia KC PPR i CKW PPS, władze naczelne, I sekretarze KW PPR, I sekretarze WK i przewodniczący WK PPS 1944–1948*, oprac. J. Jakubowski, J. Szczeblewski, Warszawa 1985, s. 6.

⁶ *Statut Polskiej Partii Robotniczej*, s. 235–236.

nia 1945 r.⁷ Zarówno Biuro, jak i Sekretariat powstały niejako „same z siebie”, bez formalnej uchwały. Ich działalność została usankcjonowana dopiero 12 grudnia 1945 r. na I zjeździe PPR. W punkcie 24 przyjętego wówczas statutu partii zapisano: „Dla kierowania pracą polityczną KC wyłania Biuro Polityczne, dla kierowania bieżącą pracą partii — Sekretariat”⁸. Na tym jednym zdaniu formalnie opierała się faktyczna władza w partii i w państwie. W praktyce Biuro Polityczne sprawowało ogólne kierownictwo partyjno-państwowe, Sekretariat zaś podejmował bieżące decyzje, dotyczące funkcjonowania aparatu partyjnego i niektórych organizacji społecznych, oraz konkretyzował i wprowadzał w życie decyzje Biura.

Do maja 1945 r. Biuro Polityczne składało się zaledwie z 5 członków: Jakuba Bermana, Bolesława Bieruta, Władysława Gomułki (sekretarza KC, od grudnia 1945 r. sekretarza generalnego), Hilarego Minca i Aleksandra Zawadzkiego. Ten skład uzgodnili wspólnie Gomułka i Bierut na początku sierpnia 1944 r.⁹ Z okresu od 6 września do 17 grudnia 1944 r. zachowało się 13 protokołów z posiedzeń Biura Politycznego KC PPR. Jedno z nich (9 października) miało faktycznie charakter narady partyjnej z udziałem aż 16 osób. W niemal wszystkich pozostałych uczestniczyło zwykle kilku zaproszonych gości. Za nieformalnego członka Biura można uznać Mariana Spychalskiego, biorącego udział w 10 posiedzeniach. Często (po 7 razy) pojawiali się również: Stanisław Radkiewicz — minister bezpieczeństwa publicznego, Franciszek Józwiak — komendant główny Milicji Obywatelskiej, Michał Rola-Żymierski — naczelny dowódca Wojska Polskiego i szef resortu obrony narodowej Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (formalnie bezpartyjny). Ich obecność była oczywiście związana z koncentracją uwagi na sprawach wojska i aparatu bezpieczeństwa¹⁰. Jak wynika z relacji ówczesnych pracowników KC, właściwy ośrodek kierowniczy aparatu partyjnego w tym okresie stanowili: Gomułka — jedyny sekretarz KC, i Roman Zambrowski jako jego faktyczny zastępca. Zambrowski formalnie był tylko kierownikiem Wydziału Organizacyjnego KC,

⁷ AAN, Komitet Centralny PPR (dalej: KC PPR), 295/VII, sygn. 1, Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR, 1945 r., k. 1.

⁸ *Statut Polskiej Partii Robotniczej*, s. 235.

⁹ Gomułka chciał zachować w Biurze Politycznym parytet między działaczami „krajowymi” i członkami Centralnego Biura Komunistów Polski, toteż proponował wejście do ścisłego kierownictwa również Franciszka Józwiaka — dotychczasowego członka „trójki kierowniczej” PPR. Sprzeciwił się temu Bierut, bliski kolega Józwiaka, stwierdzając: „Są lepsi od niego”, zob. W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994, s. 449–450.

¹⁰ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochoński, Warszawa 1992.

ale w rzeczywistości „pomagał innym wydziałom” oraz udzielał instrukcji i wydawał dyspozycje działaczom partyjnym z terenu¹¹.

W maju 1945 r. formalnie dokooptowano do Biura Politycznego Zambrowskiego i Spychalskiego, a I Zjazd PPR w grudniu 1945 r. „wybrał” jeszcze Radkiewicza. Tak ukształtowany ósmioosobowy skład Biura pozostawał bez zmian przez niemal 3 lata. Dopiero 3 września 1948 r. plenum KC PPR na miejsce usuniętego Gomułka wprowadziło do niego Józwiaka. Wkrótce potem uzupełniono skład Biura o 3 zastępców członków: Hilarego Chełchowskiego, Franciszka Mazura i Edwarda Ochaba (formalnie zasiadali oni w BP od 3 listopada, faktycznie od 20 października 1948 r.).

Prawie wszyscy członkowie Biura Politycznego odpowiadali za ważne obszary działalności państwa. Bierut jako prezydent kierował pracą Prezydium Krajowej Rady Narodowej, a następnie Rady Państwa. Berman był kolejno podsekretarzem stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych (do maja 1945 r.) i w Prezydium Rady Ministrów. Nadzorował politykę zagraniczną i kulturalną oraz działalność propagandową. Odgrywał też znaczącą rolę w kontaktach z partiami satelickimi. Minc jako kierownik Biura Ekonomicznego PKWN, minister przemysłu (grudzień 1944–marzec 1947), a następnie minister przemysłu i handlu zarządzał całą gospodarką. Radkiewicz kierował Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego, a Spychalski, jako wiceminister, resortem obrony narodowej (nadzorując swego formalnego zwierzchnika — ministra Rolę-Zymierskiego). Zawadzki jako wojewoda śląsko-dąbrowski od marca 1945 r. koncentrował się na sprawach swojego regionu. Tylko Gomułka i Zambrowski łączyli stanowiska państwowe z nadzorem nad aparatem partyjnym. Jednakże Gomułka jako sekretarz generalny KC PPR z reguły tylko jeden dzień w tygodniu urzędował w gmachu KC. Pracował głównie w gabinecie wicepremiera w siedzibie Urzędu Rady Ministrów. Dużo uwagi poświęcał także kierowanemu przez siebie Ministerstwu Ziem Odzyskanych¹². Zambrowski pełnił jednocześnie aż trzy funkcje: 1) kierownika Sekretariatu KC; 2) członka Prezydium KRN, a następnie wicemarszałka Sejmu Ustawodawczego; 3) przewodniczącego Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Jako jedyny spośród członków Biura Politycznego urzędował w gmachu KC, skupiając się przede wszystkim na działalności aparatu partyjnego. Pełnione przez niego funkcje państwowe miały raczej drugorzędne znaczenie.

Biuro Polityczne KC PPR zbierało się dość regularnie (zwykle raz w tygodniu) i obradowało w wąskim gronie. W przeciwieństwie do lat

¹¹ AAN, Zbiór relacji działaczy ruchu robotniczego, R-78, Relacje na temat działalności KC PPR w latach 1944–1945, k. 1–68.

¹² A. Werblan, *Władysław Gomułka, Sekretarz generalny PPR*, Warszawa 1988, s. 341–342.

późniejszych rzadko zapraszano dodatkowe osoby. W charakterze gości pojawiali się głównie wybrani członkowie Sekretariatu KC. Wydaje się, iż do lata 1948 r. Biuro rzeczywiście pracowało kolegiально. Wszyscy brali udział w podejmowaniu decyzji, z wyjątkiem Zawadzkiego, który zajęty sprawami Śląska, bardzo często opuszczał posiedzenia¹³.

W przeciwieństwie do stabilności panującej w Biurze, pięcio–dziesięcioosobowy skład Sekretariatu KC był w znacznej mierze płynny, co wynikało ze zmian dokonywanych w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego. Precyzyjne odtworzenie składu osobowego Sekretariatu okazało się nie takie proste, ponieważ skład formalny (podawany w informatorach opracowanych przez Zakład Historii Partii KC PZPR) nie pokrywał się ze stanem rzeczywistym. W posiedzeniach Sekretariatu regularnie uczestniczyli zapraszani goście, których liczebność często przewyższała liczbę członków tego organu. W niektórych protokołach wyraźnie oddzielano członków Sekretariatu od „zaproszonych towarzyszy”, w innych wszyscy obecni wymieniani są w jednym ciągu. Ponadto niektóre osoby raz pojawiają się jako goście, innym razem jako członkowie. W poniższych rozważaniach za członków Sekretariatu *de facto* uznaję nie tylko osoby formalnie do niego wprowadzone, ale także regularnie uczestniczące w posiedzeniach. Na podstawie list obecności określam również okres rzeczywistego członkostwa w Sekretariacie.

Sekretariat znajdował się na szczycie piramidy organizacyjnej aparatu partyjnego. W skrócie bywał określany jako kolegium kierowników najważniejszych wydziałów KC, obradujące pod przewodnictwem członka Biura Politycznego Zambrowskiego¹⁴. Formalną i w pewnym stopniu rzeczywistą hierarchię ważności osób zajmujących najwyższe szczeble kierownicze w aparacie oddają tabele uposażeń pracowników partyjnych z 1946 i 1947 r. W pierwszej grupie uposażenia znaleźli się członkowie Sekretariatu KC, kierownicy wydziałów: Organizacyjnego, Personalnego, Przemysłowego, Rolnego, Propagandy oraz przewodniczący CKKP. Drugą grupę uposażenia tworzyli: I sekretarze Komitetów Wojewódzkich, zastępcy kierowników wydziałów wymienionych w grupie pierwszej, kierownicy pozostałych wydziałów KC¹⁵.

¹³ Zob. *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945; Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, oprac. A. Kochański, Warszawa 2002. Niestety protokoły posiedzeń Biura Politycznego z okresu od października 1945 r. do lutego 1947 r. nie zachowały się. Prawdopodobnie w ogóle nie były spisywane, ponieważ kierownictwo PPR nie mogło się zdecydować na dopuszczenie do posiedzeń „postronnego” protokolanta, zob. A. Werblan, op. cit., s. 342–343.

¹⁴ A. Werblan, op. cit., s. 339.

¹⁵ *Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, oprac. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 269; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, s. 43.

Powyższe zestawienie sugeruje, że kierownicy 5 wydziałów KC zaliczonych do grupy pierwszej posiadali pozycję tożsamą lub równorzędną z członkami Sekretariatu, lecz w rzeczywistości było nieco inaczej. Przez cały omawiany okres do Sekretariatu wchodziłi faktycznie kierownicy wydziałów: Organizacyjnego, Personalnego i Rolnego, a także trzech kierowników Wydziału Propagandy (od marca 1947 r. Propagandy i Prasy), jednak pominięto czwartego z nich — Mieczysława Wągrowskiego (kierującego wydziałem od lutego 1947 r. do września 1948 r.). W składzie Sekretariatu zabrakło też dwóch spośród trzech szefów Wydziału Przemysłowego (od grudnia 1947 r. Ekonomicznego): Mieczysława Popiela (luty 1945–listopad 1947) i Juliana Kole (maj–grudzień 1948), oraz przewodniczącego CKKP od grudnia 1945 r. Wacława Lewikowskiego. Wszyscy wymienieni pojawiali się wprawdzie na posiedzeniach Sekretariatu, ale nieregularnie i w charakterze zaproszonych gości. Poza kierownikami wydziałów KC w składzie Sekretariatu znaleźli się natomiast: przewodniczący Zarządu Głównego Związku Walki Młodych, I sekretarz Komitetu Warszawskiego PPR oraz dwóch zastępców kierownika Wydziału Organizacyjnego.

W kwietniu 1945 r. Sekretariat składał się tylko z 5 członków (patrz tabela). Jesienią 1945 r. powiększył się do 7 osób, po dalszych zaś kooptacjach w końcu 1947 r. formalnie liczył 8 członków, a faktycznie 10. Tylko trzech działaczy (Zambrowski, Zenon Kliszko i Chełchowski) zasiadało w Sekretariacie nieprzerwanie od kwietnia 1945 r. do września 1948 r. Długi staż posiadali także Mazur, Aleksander Kowalski i Jerzy Albrecht (faktycznie uczestnik prac Sekretariatu od lutego 1946 r., choć formalnie został dokooptowany dopiero 17 marca 1947 r.). Większość zmian personalnych w Sekretariacie była spowodowana dużą rotacją na stanowisku kierownika Wydziału Propagandy KC PPR. Dwukrotnie pełniła tę funkcję Helena Kozłowska. Również dwa razy wchodził do Sekretariatu Władysław Bieńkowski, najpierw jako kierownik Wydziału Propagandy, potem koordynator „frontu ideologicznego”, tj. wydziałów: Propagandy, Oświaty i Kultury, Historii Partii¹⁶. Formalnie przez Sekretariat KC PPR do 3 września 1948 r. przewinęło się 11 osób. Za rzeczywistych członków

¹⁶ Formalnej decyzji o powrocie Bieńkowskiego do pracy w Sekretariacie KC nie odnotowano jednak ani w protokołach Biura Politycznego, ani w protokołach Sekretariatu. W informatorze wydanym przez Centralne Archiwum KC PZPR podano błędnie, iż Bieńkowski powrócił w marcu 1948 r. Faktycznie uczestniczył on w posiedzeniach Sekretariatu od listopada 1947 r., a prawdopodobnie od stycznia 1948 r. kierował „frontem ideologicznym”, zob. AAN, KC PPR, 295/VII, sygn. 3, 4, Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1947–1948; AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 465, akta osobowe W. Bieńkowskiego, Relacja W. Bieńkowskiego, 5 V 1989, k. 152–154.

Tabela: Skład osobowy Sekretariatu KC PPR (24 IV 1945–3 IX 1948)

Osoba	Pełnione funkcje	Udział w pracach Sekretariatu
Roman Zambrowski	kierownik Sekretariatu KC	kwiecień 1945–wrzesień 1948
Zenon Kliszko	1) kier. Wydz. Personalnego KC 2) przew. CKKP (do grudnia 1945)	kwiecień 1945–wrzesień 1948
Hilary Chęłchowski	kier. Wydz. Rolnego KC	kwiecień 1945–wrzesień 1948
Leon Kasman	kier. Wydz. Organizacyjnego KC	kwiecień 1945–grudzień 1945
Helena Kozłowska	1) i 2) kier. Wydz. Propagandy KC	1) kwiecień–sierpień 1945 2) marzec–lipiec 1946
Edward Ochab	kier. Wydz. Propagandy KC	sierpień 1945–luty 1946
Franciszek Mazur	kier. Wydz. Organizacyjnego KC (od marca 1946)	sierpień 1945–wrzesień 1948
Aleksander Kowalski	1) przew. ZG ZWM (do stycznia 1948) 2) z-ca kier. Wydz. Organizacyjnego KC (od lutego 1946)	październik 1945–wrzesień 1948
Jerzy Albrecht	I sekretarz Komitetu Warszawskiego PPR	luty 1946–wrzesień 1948
Mateusz Oks	z-ca kier. Wydz. Organizacyjnego KC	czerwiec 1946–wrzesień 1948
Władysław Bienkowski	1) kier. Wydz. Propagandy KC 2) koordynator „frontu ideologicznego”	1) wrzesień 1946–marzec 1947 2) listopad 1947–wrzesień 1948
Stefan Jędrzychowski	1) koordynator „frontu ideologicznego” (do listopada 1947) 2) kier. Wydz. Ekonomicznego KC	marzec 1947–kwiecień 1948
Antoni Alister	z-ca kier. Wydz. Organizacyjnego KC	maj 1947–wrzesień 1948

Źródła: AAN, KC PPR, 295/VII, sygn. 3, 4, Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1947–1948; Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946, oprac. A. Kochański, Warszawa 2001; PPR–PPS, zjazdy i kongresy, plenarne posiedzenia KC PPR i CKW PPS, władze naczelne, I sekretarze KW PPR, I sekretarze WK i przewodniczący WK PPS 1944–1948, oprac. J. Jakubowski, J. Szczeblewski, Warszawa 1985.

Sekretariatu należy jednak dodatkowo uznać dwóch zastępców kierownika Wydziału Organizacyjnego KC: Mateusza Oksa i Antoniego Alstera. Obydwaj regularnie uczestniczyli w posiedzeniach tego organu (Oks od czerwca 1946 r., Alster od maja 1947 r.) i cieszyli się dużym zaufaniem Zambrowskiego. Często powierzał im odpowiedzialne zadania, toteż byli uważani za „szare eminencje” w aparacie partyjnym¹⁷.

Zambrowski jako kierownik Sekretariatu KC cieszył się bardzo dużym zakresem samodzielności, albowiem sekretarz generalny partii W. Gomułka poświęcał się sprawom natury państwowej i nigdy nie uczestniczył w posiedzeniach Sekretariatu. Świadczyło to także o dużym jego zaufaniu do Zambrowskiego, który wyróżniał się sprawnością organizacyjną i wielką wydajnością pracy. W ramach Sekretariatu możemy wyodrębnić nieformalną grupę kierowniczą, złożoną z kilku osób cieszących się największym zaufaniem kierownictwa PPR. Obok Zambrowskiego należeli do niej Kliszko, Albrecht i Mazur. Zostali oni zaliczeni do najwyższego „kręgu wtajemniczenia”, tzn. grona 12 osób otrzymujących z rozdzielnika ściśle poufne dokumenty i materiały informacyjne¹⁸. Kliszko, zaufany człowiek Gomułki, był rzeczywistym zastępcą Zambrowskiego. Prowadził posiedzenia Sekretariatu podczas wyjazdów urlopowych jego kierownika. Ponadto dodatkowo pełnił kilka odpowiedzialnych funkcji. Do grudnia 1945 r. przewodniczył CKKP. Jako przewodniczący tzw. Trójki Wyborczej bezpośrednio kierował kampanią wyborczą PPR do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1947 r. W Sejmie został przewodniczącym Klubu Poselskiego PPR.

Uchwały plenum KC PPR z 3 września 1948 r. wprowadziły spore zmiany w składzie Sekretariatu KC. Usunięto z niego „ludzi Gomułki”: Bienkowskiego, Kowalskiego i Kliszkę. Na ich miejsce zostali wprowadzeni: Alster — z-ca kier. Wydz. Organizacyjnego KC; Władysław Dworakowski — I sekretarz Komitetu Łódzkiego PPR; Ochab — wówczas prezes Zarządu Centralnego Związku Spółdzielczego¹⁹. Zmiany te nie miały już jednak większego znaczenia. Trzy tygodnie później (23 IX 1948) Sekretariat KC PPR w starym kształcie zakończył swoją działalność. W tym czasie dokonano zasadniczej reorganizacji kierowniczych organów partii. Odnowiony Sekretariat KC zebrał się po raz pierwszy 16 października

¹⁷ Relacja A. Werblana z 11 VIII 2010, udzielona autorowi (w zbiorach autora); A. Werblan, *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 2009, s. 144.

¹⁸ W gronie tym znalazł się także Julian Finkelsztajn, ówczesny przedstawiciel KC PPR w Moskwie, AAN, KC PPR, 295/VII, sygn. 5, Uchwała Sekretariatu KC z kwietnia 1948 r., k. 205.

¹⁹ *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej 31 sierpnia — 3 września 1948 r.*, oprac. A. Kochoński, Pułtusk–Warszawa 1998, s. 315–318.

1948 r. Składał się odtąd z 5 najważniejszych członków Biura Politycznego: Bieruta, Bermiana, Minca, Zambrowskiego i Zawadzkiego. Stanowili oni faktyczne ścisłe kierownictwo partii i państwa. Rola Biura Politycznego zmniejszyła się, zwłaszcza że powołano w nim funkcję zastępców członków, którymi zostali dotychczasowi członkowie Sekretariatu: Chełchowski, Mazur, Ochab. Nastąpiło zatem pewne odwrócenie ról²⁰.

Jak już wspomniano, przez kierownictwo PPR przewinęło się w sumie 21 osób, tworzących wąską elitę władzy w pierwszych latach Polski Ludowej²¹. Biorąc pod uwagę wiek w momencie wejścia do kierownictwa, należy stwierdzić, iż komunistyczna elita w omawianym okresie była stosunkowo młoda. Średnia wieku wynosiła 41 lat, przy czym większość analizowanych osób nie przekroczyła 40 roku życia. Grono najstarszych tworzyli: Bierut (52 lata), Mazur (50) i Józwiak (53). Pięciu działaczy miało od 41 do 45 lat (Alster, Berman, Oks, Radkiewicz, Zawadzki). Ponad połowa (11 osób) mieściła się w przedziale od 36 do 40 lat. Wśród nich znalazł się najmłodszy członek Biura Politycznego Zambrowski (w 1945 r. liczący 36 lat). Jednakże pod tym względem nie wyróżniał się on zbyt na tle pozostałych. Spychalski był starszy od Zambrowskiego o 3 lata, Gomułka i Minc o 4 lata. Najmłodszym działaczem w całym kierownictwie był Albrecht (w 1946 r. liczący zaledwie 32 lata)²².

W kierownictwie PPR znalazła się tylko jedna kobieta — Kozłowska, będąca zarazem jedyną przedstawicielką płci pięknej wśród 36 członków KC PPR. Ta wyraźna niedoreprezentacja kobiet była w znacznej mierze kontynuacją sytuacji panującej przed wojną. W Komunistycznej Partii Polski kobiety stanowiły bowiem ok. 9–10% ogółu członków²³, ale przez wszystkie gremia decyzyjne tej partii przewinęło się w sumie tylko 5 kobiet²⁴. Kozłowska dość szybko, bo już w lipcu 1946 r., przestała być członkiem Sekretariatu KC w związku z odejściem ze stanowiska kierownika Wydziału Propagandy. Odtąd aż do 1990 r. żadna kobieta nie zasiadała w gronie rzeczywistych

²⁰ Zob. *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, s. 301, 305–306.

²¹ W swojej analizie pomijam Dworakowskiego, który należał do Sekretariatu KC PPR zaledwie przez kilka tygodni, podczas których odbyły się prawdopodobnie tylko 2 posiedzenia tej instancji.

²² Ustalenia autora na podstawie analizy danych biograficznych członków kierownictwa PPR.

²³ Z. Szczygalski, *Członkowie KPP 1918–1938 w świetle badań ankietowych*, Warszawa 1989, s. 28.

²⁴ Były to: Maria Koszutska (Kostrzewa), Zofia Unszticht-Osińska, Helena Gruda (Gitla Rapaport), Maria Eiger-Kamińska i Romana Wolf-Jezińska; K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin 2007, s. 67.

członków kierownictwa PPR i PZPR²⁵. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w pierwszych latach Polski Ludowej kobiety odgrywały pewną rolę w aparacie partyjnym²⁶, a dwie z nich można zaliczyć do faktycznej elity władzy jako „szare eminencje”. Zofia Gomułkowa (poprz. Liwa Szoken), formalnie tylko starszy instruktor w Wydziale Personalnym KC, w świetle relacji miała duży wpływ na „rozstawienie kadr”²⁷. Opinią osoby bardzo wpływowej cieszyła się również Julia Brystygier — dyrektor osławionego V Departamentu MBP, uczestnicząca nieoficjalnie w posiedzeniach KC PPR. Utrzymywała bliskie relacje osobiste z Bermanem i Mincem²⁸.

Pewien wpływ na mentalność i postawy członków analizowanej grupy wywierało środowisko wychowania. Dokładnie 2/3 czołowych działaczy PPR, tj. 14 osób, urodziło się i wychowywało na terenie tzw. Kongresówki, 3 na Kresach Wschodnich, 4 w Galicji. Większość z nich dorastała w dwóch największych miastach: Warszawie²⁹ i Łodzi³⁰. Ponadto Zawadzki pochodził z trzeciego ośrodka przemysłowego zaboru rosyjskiego — Dąbrowy Górniczej, Ochab natomiast z Krakowa. 5 osób wywodziło się z mniejszych miast³¹, a zaledwie 4 reprezentowały środowiska chłopskie zaboru rosyjskiego³².

7 członków kierownictwa PPR (33%) legitymowało się najbardziej „słusznym” pochodzeniem klasowym, czyli robotniczym³³, natomiast 4 (19%) — chłopskim³⁴. Pochodzenie inteligenckie deklarowało 4 działaczy (19%), drobnomieszczańskie — 6 (29%)³⁵. Osoby wywodzące się z rodzin inteligenckich i drobnomieszczańskich reprezentowały jednak dość

²⁵ W latach osiemdziesiątych w Biurze Politycznym KC PZPR znalazły się formalnie 4 kobiety: Zofia Grzyb, Zofia Stępień, Gabriela Rembisz i Iwona Lubowska. Ich rola sprowadzała się do reprezentowania „mas pracujących” w kierownictwie partii.

²⁶ Sześć kobiet pełniło funkcje I sekretarzy KW PPR, a pięć innych kierowało wydziałami KC PPR.

²⁷ AAN, Zbiór relacji działaczy ruchu robotniczego, R-78, Relacje na temat działalności KC PPR w latach 1944–1945; Relacja A. Werblana (w zbiorach autora).

²⁸ AIPN, 0154/49, akta personalne J. Brystygier, ankieta specjalna, 2 XI 1948, k. 24; Relacja A. Starewicza z 2 V 2007, udzielona autorowi (w zbiorach autora).

²⁹ Berman, Jędrzychowski, Kowalski, Zambrowski oraz ur. w Kazimierzu Dolnym, ale dorastający w Warszawie Minc.

³⁰ Albrecht, Bieńkowski, Kasman, Kliszko, Spychalski.

³¹ Bierut z Lublina, Alster z Rzeszowa, Gomułka z Krosna, Kozłowska z Oświęcimia, Oks z Łucka.

³² Chełchowski (Mossaki, pow. Ciechanów), Józwiak (Huta, pow. Puławy), Radkiewicz (Razmierki, pow. Kosów Poleski), Mazur (Wołkowce, pow. Proskurów na Podolu).

³³ Bieńkowski, Bierut, Gomułka, Kliszko, Kowalski, Spychalski i Zawadzki.

³⁴ Patrz przyp. 32.

³⁵ Wśród nich L. Kasman w niektórych ankietach przyznawał się nawet do pochodzenia „burżuazyjnego”. Ojciec Kasmana był kupcem, matka współwłaścicielką kamienicy, zob. AAN, Centralna Kartoteka (dalej: CK) PZPR, CK 6009, akta personalne L. Kasmana.

zróżnicowane środowiska społeczne, częściowo się przenikające. Zawody typowo inteligenckie wykonywali tylko ojcowie Albrechta (adwokat) i Jędrzychowskiego (nauczyciel), przy czym Jędrzychowski utrzymywał się również z odziedziczonej przez matkę części kamienicy w Warszawie³⁶. Ojca Ochaba, niskiego rangą urzędnika w biurze adresowym, a następnie w dyrekcji policji w Krakowie, należy raczej uznać za pracownika umysłowego. Z kolei ojciec Oksa był inspektorem w rosyjskim towarzystwie asekuracyjnym, a potem właścicielem księgarni. Z warstwy drobnomieszczańskiej pochodzili niewątpliwie: Berman — syn średniozamożnego właściciela sklepu na ul. Nalewki w Warszawie, oraz Alster i Minc — określający się jako synowie drobnych kupców. Typowym drobnomieszczańinem nie był natomiast Zambrowski — syn buchaltera i wnuk rabina. Kozłowska wychowywała się w ubogiej oświęcimskiej rodzinie rzemieślniczej³⁷.

Można zatem stwierdzić, że profil społeczny kierownictwa PPR był dość zróżnicowany i częściowo odbiegał od przekroju wyższej kadry kierowniczej aparatu partyjnego (obejmującej w latach 1944–1948 w sumie 85 osób — I sekretarzy komitetów wojewódzkich, kierowników i zastępców kierowników wydziałów KC). W kadrze kierowniczej było więcej osób pochodzących z rodzin robotniczych (51%), mniej zaś o rodowodzie drobnomieszczańskim (23%) i inteligenckim (13%)³⁸.

W kierownictwie partii znalazło się 7 osób pochodzenia żydowskiego, co w oczach społeczeństwa potwierdzało stereotyp „żydokomuny”. Ich udział w centralnych instancjach decyzyjnych PPR był naturalnie pochodną składu narodowościowego struktur kierowniczych KPP. Niemal identyczny był odsetek działaczy pochodzenia żydowskiego w kadrze kierowniczej aparatu partyjnego PPR (w sumie 30 osób — 35%). Wśród kierowników i zastępców kierowników wydziałów KC wynosił jednak aż 48%³⁹, podczas gdy w gronie I sekretarzy KW tylko 18%. Wynikało to z faktu, iż kierownictwo PPR starało się unikać wysuwania osób o żydowskim pochodzeniu na eksponowane stanowiska w terenie, umieszczając ich w zaciszu gabinetów⁴⁰.

³⁶ Archiwum Dokumentacji Historycznej PRL (dalej ADH PRL), Kolekcja S. Jędrzychowskiego, J 1/62, Życiorys Jędrzychowskiego, 4 XI 1944, k. 36–38.

³⁷ Ustalenia autora na podstawie danych biograficznych członków kierownictwa PPR.

³⁸ Ustalenia autora na podstawie analizy danych biograficznych członków wyższej kadry kierowniczej aparatu partyjnego.

³⁹ Portret tej grupy zob. M. Szumiło, *Kadra kierownicza centralnego aparatu PPR w latach 1944–1948*, „Res Historica” 2012, 34, s. 101–119.

⁴⁰ Świadczy o tym m.in. bardzo ciekawy list Gomułki do II sekretarza Komitetu Warszawskiego PPR Jana Kwiatkowskiego z 6 XII 1944 r., zob. AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 7432, akta osobowe W. Gomułki, k. 85.

Bardziej złożonym problemem jest sprawa samoidentyfikacji narodowej tych ludzi. Zambrowski był przykładem człowieka, który wywodząc się z tradycjonalistycznej rodziny żydowskiej, radykalnie zerwał nie tylko z religią, ale i z kulturą żydowską. W obszernych wyjaśnieniach, pisanych dla Kominternu w 1936 r., oświadczył: „Chociam Żyd z ojców, uważam się za Polaka. Języka żydowskiego nie znam, rażą mnie niektóre żydowskie cechy narodowe, wychowywałem się na polskiej historii i literaturze i w polskim ruchu robotniczym (wśród Żydów nigdy nie robiłem)”⁴¹. Z rodzin częściowo zasymilowanych i zlaicyzowanych wywodzili się prawdopodobnie Kasman i Minc. Kasman w kominternowskiej ankiecie z 1930 r. deklarował się jako Polak pochodzenia żydowskiego, Minc w 1928 r. podawał narodowość polską. Obydwaj wśród znanych sobie języków nie wymieniali żydowskiego⁴². Po 1939 r. Zambrowski, Kasman i Minc podczas pobytu w ZSRS raczej mechanicznie wpisywali w ankietach narodowość żydowską, co wynikało z formalistycznego podejścia władz sowieckich do kwestii ustalania narodowości, niewiele różniącego się w istocie od postępowania nazistów⁴³.

Więzy kulturowe z żydowskością zachowali w różnym stopniu Berman, Alster, Oks i Kozłowska. Ojciec Bermana był religijnym syjonistą, dwóch braci należało do lewicowych ugrupowań syjonistycznych. Jakub znał biegle jidysz i za zgodą partii wziął religijny ślub żydowski⁴⁴. Oks, podobnie jak Berman, zaczynał swoją działalność polityczną od przynależności do Związku Akademickiej Młodzieży Socjalistycznej „Pochodnia” – organizacji zrzeszającej radykalnie lewicową młodzież żydowską. W autobiografii z 1943 r. określał się wyraźnie jako Żyd⁴⁵. Alster deklarował się jako „Żyd-Polak”, przyznając się do bardzo dobrej znajomości języka żydowskiego. Jeszcze w 1948 r. używał imienia Nuchim⁴⁶. Nie dysponujemy tego typu deklaracją w przypadku Kozłowskiej (poprz. Bela Frisch). Wia-

⁴¹ RGASPI, zespół akt Kominternu – akta personalne polskich komunistów, fond (dalej: f.) 495, opis (dalej: op.) 252, delo (dalej: d.) 121, akta personalne R. Zambrowskiego, t. 1, k. 67.

⁴² AAN, Komunistyczna Partia Polski (dalej: KPP), sygn. 158/I-5, t. 21, V Zjazd KPP – ankiety, k. 17; RGASPI, f. 495, op. 252, d. 54, akta personalne H. Minca, t. 1, Anketnyj list z 14 VIII 1928, k. 1.

⁴³ Na ten temat zob. A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, Warszawa 2004 (oryg. niem. 1998), s. 94.

⁴⁴ M. Shore, *Dzieci rewolucji. Historia pewnej warszawskiej rodziny*, „Midrasz” 2005, 9 (101), s. 28.

⁴⁵ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 237, akta M. Oksa, życiorys, 7 V 1943, k. 26–27.

⁴⁶ AAN, KPP, sygn. 158/I-5, t. 21, V Zjazd KPP – ankiety, k. 143; Biuro Spraw Kadrowych KC PZPR (dalej: BSK PZPR), 237/XXIII, sygn. 425, akta personalne A. Alstera, ankieta, 5 XII 1948, k. 3; RGASPI, f. 495, op. 252, d. 1, akta A. Alstera, Ličnýj listok po ucetu kadrov, 3 VIII 1942, k. 63.

domo natomiast, że pochodziła ze środowiska małomiasteczkowych Żydów i przed akcesją do ruchu komunistycznego przez 7 lat była członkinią lewicowej syjonistycznej organizacji harcerskiej „Haszomer Hacair”⁴⁷.

Dla większości komunistów deklaracja narodowa prawdopodobnie nie odgrywała aż tak istotnej roli. Czuli się przede wszystkim internacjonalistami i często „ludźmi sowieckimi”. Wszyscy funkcjonariusze KPP jako „zawodowi rewolucjoniści” musieli myśleć i postępować zgodnie z linią Kominternu. Będąc „wierzącymi” komunistami, mieli nabożny stosunek do Związku Sowieckiego, jako „ojczyzny międzynarodowego proletariatu”. Nie bez przyczyny Moskwę nazywano w partyjnym slangu „Mekką”. Ten quasi-patriotyzm sowiecki był głęboko zakorzeniony we wszystkich partiach komunistycznych⁴⁸. Gomułka w swoich pamiętnikach zanotował: „KPP za nadrzędny cel swojej działalności uważała zawsze wychowanie swoich członków w duchu bezgranicznej wierności i bezwzględnej zaufania do Związku Radzieckiego”⁴⁹.

Ciekawym przypadkiem internacjonalisty był niewątpliwie Mazur, wychowywany na Podolu w ukraińskojęzycznej rodzinie katolickiej. Z polskością zetknął się dopiero w 1917 r., a w życiu codziennym jako sowiecki urzędnik posługiwał się językiem rosyjskim. Dopiero w 1930 r. został skierowany przez Komintern na „nielegalną robotę” do Polski. W ankiecie z 1932 r. podawał narodowość ukraińską, a język polski znał wtedy słabo. Dopiero w 1945 r. określił się wyraźnie jako Polak⁵⁰.

Poziom wykształcenia członków omawianej grupy był również dość zróżnicowany. Dokładnie 1/3 (7 osób) legitymowała się faktycznym wykształceniem wyższym. Studia prawnicze ukończyli Berman (Uniwersytet Warszawski), Jędrzychowski (Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie)⁵¹ i Mazur (w Związku Sowieckim); ekonomiczne — Albrecht (Akademia Nauk Politycznych w Warszawie)⁵² i Minc (w Tuluzie); filozoficzne — Bieńkowski (UW); architekturę — Spychalski (Politechnika Warszawska). Kasman i Oks, podający w ankietach wykształcenie „niepełne wyższe”, studiowali przez kilka lat w Wolnej Wszechnicy Polskiej (na wydziale

⁴⁷ AAN, BSK PZPR, 237/XXIII, sygn. 406, akta personalne H. Kozłowskiej, życiorys z 1945 r., k. 8–9. W ankietach Kozłowska podawała nieprawdziwe dane na temat daty i miejsca urodzenia.

⁴⁸ J. Holzer, *Jedyna ojczyzna proletariatu — ZSRR: w dobrym i złym to jest mój kraj*, w: *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 12–13.

⁴⁹ W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 1, Warszawa 1994, s. 336.

⁵⁰ AAN, KPP, sygn. 158/I-6, t. 16, VI Zjazd KPP — ankiety, k. 47–48; RGASPI, f. 495, op. 252, d. 7, akta F. Mazura, autobiografia 1939, k. 113.

⁵¹ Berman i Jędrzychowski napisali ponadto rozprawy doktorskie, lecz z powodu wybuchu wojny w 1939 r. nie zdążyli ich obronić.

⁵² Wcześniej Albrecht studiował 3 lata na Politechnice Warszawskiej.

ekonomicznym i matematyczno-przyrodniczym). Studiów prawniczych na UW nie dokończył prawdopodobnie Kliszko⁵³. Ochab przypisywał sobie wykształcenie wyższe ekonomiczne, chociaż w rzeczywistości skończył tylko roczne kursy spółdzielcze przy Uniwersytecie Jagiellońskim. Żadna z 4 osób deklarujących wykształcenie średnie nie uzyskała matury. Alster i Bierut po skończeniu kilku klas szkoły powszechnej dokończali się dalej jako samoucy, Kozłowska i Zambrowski – na wieczorowych kursach gimnazjalnych. 6 członków kierownictwa PPR (Chełchowski, Gomułka, Józwiak, Kowalski, Radkiewicz, Zawadzki) posiadało tylko wykształcenie podstawowe.

Trudnym zadaniem jest precyzyjne określenie zawodu wykonywanego przez członków omawianej grupy do 1939 r. Większość z nich stanowiłi bowiem „zawodowi rewolucjoniści” – płatni funkcjonariusze KPP. Pracowali tylko dorywczo lub też całkowicie przechodzili na tzw. stopę nielegalną. Wiele lat spędzili w więzieniach. Jedynie 5 działaczy łączyło funkcje partyjne z pracą zarobkową zapewniającą środki na utrzymanie. Berman był dziennikarzem w Żydowskiej Agencji Telegraficznej, Spychalski – inżynierem architektem, Minc – urzędnikiem w Głównym Urzędzie Statystycznym, Jędrzychowski – urzędnikiem skarbowym, Bieńkowski – bibliotekarzem. Najmłodszy Albrecht jeszcze studiował. Kilku płatnych „funków” nie zdążyło w praktyce zdobyć żadnego konkretnego zawodu⁵⁴. W gronie pozostałych, w świetle ich własnych deklaracji, byli: ślusarze (Kowalski i Gomułka), cieśla (Chełchowski), górnik (Zawadzki), drukarz (Alster), zecer (Bierut), laborant fotograficzny (Oks), urzędniczka (Kozłowska) i spółdzielca (Ochab).

Członkowie kierownictwa PPR reprezentowali jedno pokolenie ideowe polskich komunistów, które można określić jako „kapepowskie”. Większość z nich, urodzona w latach 1899–1914, wchodziła w okres aktywnego życia politycznego i angażowała się w ruch komunistyczny w okresie II Rzeczypospolitej. Wyjątek stanowiło trzech najstarszych działaczy, których ewolucja ideowa zaczęła się wcześniej. Bolesław Bierut (ur. 1892) twierdził w swoich życiorysach, że jego światopogląd zaczął się kształtować pod wpływem udziału starszego brata w rewolucji 1905 r. Poprzez kółko młodych bezbożników i wpływ Jana Hempla związał się w 1912 r. z PPS-Lewicą. Do Komunistycznej Partii Robotniczej Polski wstąpił *de facto* dopiero

⁵³ W ankietach deklarował wykształcenie wyższe, lecz przebieg jego działalności w KPP i pobyt w więzieniu wydają się nie do pogodzenia z tą deklaracją.

⁵⁴ Radkiewicz i Zambrowski podawali w odpowiedniej rubryce ankietowej „bez zawodu”, Józwiak określał się jako „robotnik”. Ponadto Kasman i Kliszko w praktyce nie podjęli pracy w wyuczonym zawodzie.

w 1921 r.⁵⁵ Józwiak (ur. 1895) został wciągnięty przez swojego ojca do PPS w 1912 r. W latach 1915–1917 służył w Legionach. W 1921 r. wstąpił do KPRP⁵⁶. Mazur (ur. 1895) w latach I wojny światowej służył we Flocie Czarnej. Tam w 1917 r. znalazł się w szeregach PPS-Lewicy. W 1919 r. wstąpił do Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) i jako żołnierz Armii Czerwonej uczestniczył w walkach przeciwko Polakom na Ukrainie⁵⁷.

Dzieciństwo i wczesna młodość komunistów z pokolenia KPP upływały w cieniu burzliwych wydarzeń politycznych: pierwszej wojny światowej, rewolucji w Rosji, wojen o granice Polski Odrodzonej i wreszcie niestabilnej sytuacji społeczno-politycznej i ekonomicznej w pierwszych latach II RP. Wiązało się z tym pogorszenie położenia materialnego szerokich warstw społeczeństwa. „Moją postawę rewolucyjną kształtowały warunki, w jakich żyłem i wyrastałem” – napisał w swoich pamiętnikach Gomułka, urodzony w 1905 r. W tym kontekście opisywał „głodowe lata” pierwszej wojny światowej⁵⁸.

Zawadzki (ur. 1899) ochotniczo wstąpił do Wojska Polskiego w 1918 r. i wziął udział w wojnie z bolszewikami. Dosłużył się stopnia plutonowego i odznaczenia Krzyżem Walecznych (który odebrano mu wyrokiem sądowym z 1936 r.). Po demobilizacji i zetknięciu się z bezrobociem, w 1922 r. związał się z komunistami⁵⁹. Berman (ur. 1901) pod wpływem kolegów z gimnazjum w 1920 r. również zgłosił się na ochotnika do wojska. Służył jedynie 2,5 miesiąca, nie biorąc udziału w walkach, ale twierdził później, że było to wydarzenie przełomowe w jego życiu⁶⁰. Inaczej potoczyły się losy Radkiewicza (ur. 1903), ewakuowanego w 1915 r. wraz z rodziną w głąb Rosji, do guberni samarskiej. W 1919 r. wstąpił tam do Komsomołu i po powrocie do kraju w 1921 r. natychmiast podjął działalność komunistyczną⁶¹.

Trzon analizowanej grupy (13 osób) stanowili działacze urodzeni w latach 1905–1910. Dla części z nich momentem przełomowym okazał się rok 1923 – pogłębiający się kryzys gospodarczy i jego następstwa. Strajk powszechny i tzw. powstanie krakowskie w listopadzie 1923 r. stały

⁵⁵ A. Kochański, *Dwie autobiografie Bolesława Bieruta z 1940 i 1941 roku*, „Zeszyty Historyczne” 2008, 163, s. 103, 108–116.

⁵⁶ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 2, akta F. Józwiaka, k. 21.

⁵⁷ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 7, akta F. Mazura, autobiografia 1939, k. 113.

⁵⁸ W. Gomułka, op. cit., t. 1, s. 57–75.

⁵⁹ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 55, akta A. Zawadzkiego, Správka, 8 III 1945, k. 80–81.

⁶⁰ W autobiografii (20 I 1941) napisał: „Ten okres był dla mnie bolesnym przeżyciem i w dużym stopniu uwolnił mnie od wpływów ideologii burżuazyjnej i środowiska drobnomieszczańskiego”, RGASPI, f. 495, op. 252, d. 84, t. 1, k. 133–134.

⁶¹ AAN, CK PZPR, CK 6506, akta personalne S. Radkiewicza.

się katalizatorem kształtującym ich poglądy polityczne⁶². Część dojrzała do komunizmu nieco wolniej. Dla nich wydarzeniem formacyjnym stał się zapewne wielki kryzys gospodarczy z pierwszej połowy lat trzydziestych. Dotyczy to głównie osób ze środowisk studenckich (Bieńkowskiego, Spychalskiego, Jędrychowskiego i najmłodszego Albrechta).

Do organizacji komunistycznych wciągali z reguły koledzy ze szkoły, uczelni lub zakładu pracy. W przypadku kilku osób pewną rolę w kształtowaniu lewicowego światopoglądu odegrali niewątpliwie członkowie rodziny. Ojcowie Bieńkowskiego i Gomułki oraz matka Kliszki byli bowiem związani z ruchem socjalistycznym. Kowalski wstąpił do Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej pod wpływem starszego brata Zygmunta⁶³. Za główne czynniki decydujące o akcesji można uznać za Zambrowskim: 1) własne doświadczenia życiowe, 2) literaturę, 3) idealizm młodzieńczy⁶⁴. Motyw biedy, niemożności dalszej edukacji i braku perspektyw życiowych przewija się w niemal wszystkich autobiografiach i wspomnieniach komunistów wywodzących się ze środowisk robotniczych i chłopskich. Radykalizm polityczny i społeczny młodych ludzi z rodzin inteligentnych i zamożnego drobnomieszczaństwa kiełkował natomiast najczęściej pod wpływem literatury marksistowskiej.

Większość funkcjonariuszy KPP wstępowała do ruchu komunistycznego w wieku 14–20 lat, czyli przed osiągnięciem pełnoletności⁶⁵. W kierownictwie PPR znalazło się jednak tylko 6 takich osób⁶⁶, spośród których Zambrowski rozpoczął swoją działalność najwcześniej (w wieku 15 lat). Pozostali włączyli się do ruchu w wieku od 21 do 25 lat. Wiązało się to częściowo z faktem, iż trafiali do KPP lub KZMP za pośrednictwem innych organizacji lewicowych, przed wszystkim studenckiej Organizacji Młodzieży Socjalistycznej „Życie”, a także wspomnianych już żydowskich „Pochodni” i „Haszomer Hacair” oraz związanego z PPS Robotniczego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego „Siła” (przypadek Gomułki). Nietypowa była droga do komunizmu Jędrychowskiego, który działał początkowo w organizacjach piłsudczykowskich: Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej i Legionie Młodych. W 1932 r. znalazł się w szeregach kryptokomunistycznego Związku Lewicy Akademickiej

⁶² Wydarzenia 1923 r. wpłynęły m.in. na ewolucję ideową Zambrowskiego i Gomułki, zob. R. Zambrowski, „Wspomnienia”, t. 1, Warszawa 1976, s. 24–25 (mps w posiadaniu Antoniego Zambrowskiego); W. Gomułka, op. cit., t. 1, s. 94.

⁶³ Jego biogram zob. J. Fronczak, *Kowalski Zygmunt (1903–1937)*, w: *Słownik biograficzny działaczy*, t. 3, s. 378–379.

⁶⁴ R. Zambrowski, op. cit., t. 1, s. 28.

⁶⁵ Z. Szczygielski, op. cit., s. 95–103.

⁶⁶ Kasman, Kliszko, Kowalski, Minc, Radkiewicz, Zambrowski.

„Front”, a dwa lata później w KZMP. Jako jedyny z członków kierownictwa PPR nie został formalnie przyjęty do KPP⁶⁷.

Do wąskiej elity KPP należał tylko Mazur jako członek KC w latach 1930–1938 i kierownik Sekretariatu KC Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy do 1933 r. Był on w gruncie rzeczy „człowiekiem sowieckim”, przysłanym przez Komintern. Wcześniej pełnił odpowiedzialne funkcje w sowieckim aparacie władzy, będąc kolejno: przewodniczącym Sądu Obwodowego w Kijowie (1923–1926), prezesem Sądu Najwyższego USRS w Charkowie (1926–1928), naczelnikiem departamentu szkół wyższych i zawodowych w Ludowym Komisariacie Oświaty USRS (1928–1930) i I sekretarzem Komitetu Obwodowego WKP(b) Szepetówka-Berdyczów (1930)⁶⁸. Na ostatnim etapie istnienia partii do Sekretariatu Krajowego KC KPP wszedł Radkiewicz, w 1938 r. posłusznie wykonując polecenie rozwiązania struktur partyjnych.

Większość elity stanowili działacze KPP średniego szczebla. Czterech z nich kierowało przez pewien czas kluczowymi komórkami centralnego aparatu KPP: Bierut — Centralnym Wydziałem Spółdzielczym i Centralną Techniką; Minc — Centralną Redakcją Krajową; Berman — Podwydziałem Inteligenckim; Zawadzki — Wydziałem Wojskowym. W Centralnej Redakcji i Wydziale Rolnym pracował Kliszko, w Wydziale Zawodowym zaś Gomułka, który z ramienia partii zasiadał w kierownictwie Lewicy Związkowej i kryptokomunistycznej partii PPS-Lewica. Bierut był ponadto sekretarzem KC Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom w Polsce i przez dwa lata (1930–1932) funkcjonariuszem Sekcji Bałkańskiej Kominternu⁶⁹.

Jedenastu członków kierownictwa PPR pełniło funkcje sekretarzy komitetów obwodowych i okręgowych KPP w różnych regionach kraju⁷⁰. Dwie osoby (Chelchowski i Kozłowska) znajdowały się na niższym szczeblu w hierarchii „zawodowych rewolucjonistów”, czyli na poziomie sekretarzy komitetu dzielnicowego i miejskiego. Liczną grupę stanowili działacze młodzieżowi. Kowalski, Minc, Radkiewicz i Zambrowski na różnych etapach swojej kariery wchodzili do Sekretariatu KC KZMP. Albrecht był sekretarzem Zarządu Głównego OMS „Życie”, z którym współpracowali

⁶⁷ ADH PRL, Kolekcja S. Jędrychowskiego, J I/62, Życiorys S. Jędrychowskiego, 4 XI 1944, k. 36–38.

⁶⁸ AAN, BSK PZPR, 237/XXIII, sygn. 717, akta personalne F. Mazura, życiorys, lipiec 1945, k. 15–16.

⁶⁹ Funkcjonariuszem Kominternu był także w latach 1934–1936 Kasman jako zastępca kierownika sektora polskiego w Międzynarodowej Szkole Leninowskiej.

⁷⁰ Alster, Bierut, Gomułka, Józwiak, Kasman, Kowalski, Ochab, Oks, Radkiewicz, Zambrowski i Zawadzki. Alster był ponadto członkiem Sekretariatu KC KPZU.

Bieńkowski i Spychalski. Jędrychowski działał w kierownictwie wileńskiej grupy „Frontu” i w redakcji dwutygodnika „Po prostu”.

Ośmiu działaczy, posiadających wykształcenie podstawowe lub średnie, kształciło się w szkołach kominternowskich w Związku Sowieckim. Pełny dwuipółletni kurs Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej ukończyli Bierut⁷¹ i Zambrowski, krótszy sześć- lub dziesięciomiesięczny — Alster, Gomułka i Józwiak. Radkiewicz przez dwa lata był słuchaczem Komunistycznego Uniwersytetu Mniejszości Narodowych Zachodu (KUNMZ). Zawadzki ukończył półroczną szkołę wojskowo-polityczną KPP (tzw. „wojskówkę”), Kowalski zaś sześciomiesięczny kurs w szkole Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży.

Aż 16 działaczy z analizowanego grona spędziło co najmniej rok w polskich więzieniach. Rekordzistą był Józwiak (12 lat za kratami). Długą „odsiadkę” zaliczyli także: Kasman i Zawadzki (9 lat), Alster (8), Kozłowska i Ochab (7), Bierut, Gomułka, Mazur, Oks i Radkiewicz (po ok. 5 lat), Kowalski (4 lata)⁷². Zambrowski posiadał krótszy (dwuletni) staż więzienny, ale tylko on i Józwiak mogli „pochwalić się” pobytem w Berezie Kartuskiej. Większość z wyżej wymienionych pełniła funkcje starostów w komunach więziennych. Dłuższy pobyt w „sanacyjnych” więzieniach stanowił jeden z czynników legitymizujących ich udział we „władzy ludowej”. Niektórzy właśnie w „uniwersytetach więziennych” zapoznali się dokładniej z ideologią marksistowską-leninowską⁷³. Aż 8 „funków” wyszło z więzienia dopiero w 1939 r., co mogło ich uchronić przed wcześniejszym wezwaniem do ZSRS i aresztowaniem w ramach stalinowskiej czystki⁷⁴.

Jesienią 1939 r. jedynie Chełchowski, żołnierz WP w kampanii wrześniowej, pozostał na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Pozostali działacze niemal instynktownie skierowali się na wschód, na tereny wcielone do Związku Sowieckiego. Połowa z nich (9 osób) dotarła do Lwowa, gdzie tworzyli dość zwarte środowisko „emigrantów politycznych”. Berman i Kozłowska znaleźli się w Białymstoku — stolicy Zachodniej Białorusi, a Jędrychowski cały czas pozostawał w Wilnie (w latach 1939–1940 zajęty przez Litwinów). Inni rozproszyli się po mniejszych miastach i miasteczkach Kre-

⁷¹ Bierut skończył wcześniej (w latach 1925–1926) dziewięciomiesięczny kurs w tejże szkole.

⁷² Poza nimi Jędrychowski, Chełchowski i Kliszko spędzili w więzieniach ok. roku. Berman i Minc byli aresztowani na kilka tygodni, a Albrechta, Bieńkowskiego i Spychalskiego nie wzięto wcale.

⁷³ M.in. Ochab, który w rubryce „Wykształcenie polityczne” podawał: „więzienie”, gdyż nie ukończył żadnej ze szkół Kominternu, AAN, CK PZPR, CK/VII, sygn. 1786, akta personalne E. Ochaba.

⁷⁴ 10 osób w ogóle nie wyjeżdżało przed 1939 r. do ZSRS.

sów Wschodnich⁷⁵. Bierut trafił dalej na wschód, do Darnicy pod Kijowem, gdzie był komendantem internatu w kombinacie budowlanym. Dopiero tuż przed atakiem Niemiec, 20 maja 1941 r., przeniesiono go do Białego-stoku. Minc już w grudniu 1939 r. wyjechał ze Lwowa do Samarkandy, gdzie był wykładowcą w tamtejszych uczelniach. Początkowo większość byłych działaczy KPP traktowano z dużą nieufnością, stąd też pracowali oni z reguły jako niżsi urzędnicy w związkach zawodowych, inspektorzy szkolni (jak Bieńkowski, Radkiewicz i Zambrowski), a nawet zwykli robotnicy (Kliszko i Kowalski). W związku z brakiem odpowiedzi na ich memoriał skierowany do władz Kominternu, Albrecht⁷⁶ i Spychalski już na początku 1940 r. na własną rękę powrócili do Warszawy.

Sytuacja kapepowców poprawiła się znacznie w drugiej połowie 1940 r. Zaczęto im powierzać nieco bardziej eksponowane i odpowiedzialne stanowiska w lokalnym aparacie administracyjnym i gospodarczym. Jędrychowski został przewodniczącym Komisji Planowania Miejskiego Komitetu Wykonawczego (Gorispołkom) w Wilnie i zarazem deputowanym do Rady Najwyższej Litewskiej SRS, Oks wchodził w skład Komitetu Wykonawczego Wołyńskiej Rady Obwodowej, Alster objął posadę dyrektora drukarni we Lwowie. Pozostali znajdowali się na niższych stanowiskach kierowniczych, np. Gomułka był naczelnikiem wydziału w fabryce wyrobów papierniczych. Jedyнным działaczem z omawianego grona zaangażowanym na „odcinku propagandy” był Berman — kierownik Domu Nauczyciela i nieetatowy agitator w Białymstoku, a potem (od marca 1941 r.) członek redakcji „Sztandaru Wolności” w Mińsku. Polscy komuniści usilnie zabiegali o przyjęcie ich do WKP(b), jednak decyzję o trybie przyjmowania do partii byłych członków KPP z zaliczeniem im stażu partyjnego podjęto dopiero w marcu 1941 r. Przed wybuchem wojny z Niemcami legitymację WKP(b) zdążyli odebrać tylko: Bierut, Gomułka, Józwiak, Kasman, Kowalski.

Po ataku niemieckim na Związek Sowiecki 11 osób ewakuowało się w głąb imperium, 6 pozostało na terenach zajętych przez Niemców. Spośród ewakuowanych kilku znalazło się w dyspozycji Kominternu. Do grona „zaufanych towarzyszy” należeli: Kasman — instruktor w Wydziale Kadr Kominternu, Berman — wykładowca i kierownik polskiej grupy w szkole Kominternu w Kuznarenkowie, Jędrychowski — zatrudniony w czasopiśmie „Nowe Widnokreği” i tzw. polskiej redakcji radiowej. Słuchaczami szkoły w Kuznarenkowie byli Kowalski i Alster,

⁷⁵ Zawadzki zatrzymał się w Pińsku, Zambrowski w Baranowiczach, Józwiak w Kowlu. Oks wrócił do rodzinnego Pińska, a Radkiewicz do Kosowa Poleskiego.

⁷⁶ Według relacji Artura Starewicza Albrecht powrócił do Warszawy ze względów osobistych, do pozostawionej tam dziewczyny, ADH PRL, W/R-29, Zapis rozmowy G. Sołtysiaka z A. Starewiczem, k. 9.

przy czym Kowalski został w maju 1942 r. zrzucony do kraju, natomiast z przerzutu Alstera zrezygnowano⁷⁷. W 1942 r. do polskiej redakcji radiowej ściągnięto także Minca i Ochaba. Pomimo próśb i interwencji z ich strony kierownictwo Kominternu nie chciało skorzystać z usług Radkiewicza i Zambrowskiego (pracujących w sowchozie), Zawadzkiego (górnika w kopalni węgla) i Oksa (buchaltera w przedsiębiorstwie naftowym). Ich los odmienił się w połowie 1943 r., gdy utworzono 1 Dywizję Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Oficerami polityczno-wychowawczymi dywizji zostało 6 przyszłych członków kierownictwa PPR: Alster, Minc, Ochab, Radkiewicz, Zambrowski i Zawadzki. W strukturach Związku Patriotów Polskich znaleźli się Jędrzychowski i Oks⁷⁸. Kluczową rolę w działalności Centralnego Biura Komunistów Polski odgrywali Berman, Minc, Radkiewicz i Zawadzki.

W sumie 10 działaczy pozostało na terenach okupowanych przez III Rzeszę. Wszyscy zaangażowali się czynnie w tworzenie struktur organizacyjnych podziemnej PPR i Gwardii Ludowej-Armii Ludowej, pełniąc w nich funkcje kierownicze⁷⁹. Bierut, Gomułka i Józwiak wchodzili do „trójki kierowniczej”, czyli Sekretariatu KC PPR⁸⁰. Chełchowski, Kowalski i Spychalski byli członkami KC PPR. Albrecht pełnił funkcję sekretarza Komitetu Warszawskiego⁸¹. W bardzo ważnych komórkach — Centralnej Redakcji i Centralnej Technice — pracowali Bieńkowski i Kliszko. W końcu lipca 1944 r., przed opuszczeniem Warszawy przez członków

⁷⁷ W czerwcu 1943 r. przerzucono na Polesie Kasmana. W styczniu 1944 r. przeszedł ze swym oddziałem na Lubelszczyznę z zadaniem nawiązania kontaktu z kierownictwem PPR.

⁷⁸ Aparat polityczno-wychowawczy wojska i aparat ZPP stanowiły dwie z podstawowych warstw rekrutacyjnych elity partyjnej. W analizowanej przez mnie kadrze kierowniczej aparatu partyjnego znajdowało się 16 „politruków” (19%) i 15 działaczy ZPP (17,5%).

⁷⁹ Bierut do lipca 1943 r. w niewyjaśnionej do dziś roli pracował w niemieckim urzędzie w Mińsku. W kominternowskiej notatce na temat Bieruta (13 V 1944) zapisano: „Danych o Bierucie od początku wojny ojczyźnianej u nas nie ma”. Informacja ta świadczy o tym, że Bierut nie działał w Mińsku z ramienia Kominternu. Być może pracował „po linii wywiadu”. Zob. *Polska-ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944-1949*, oprac. G. A. Bordiugow i in., Warszawa 1995, s. 59-61.

⁸⁰ Józwiak w czerwcu 1941 r. pozostał w rejonie Kowla w sowieckim oddziale partyzanckim. W marcu 1942 r. został wysłany „na robotę do kraju”. Prawdopodobnie utrzymywał kontakty z wywiadem sowieckim, AAN, KC PPR, 295/XXI, sygn. 14, Notatka dla Wydziału Personalnego KC, b.d., k. 1; P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa 2003, s. 100.

⁸¹ Albrecht został aresztowany przez Gestapo (15 VIII 1942). Do kwietnia 1945 r. więziono go na Pawiaku oraz w obozach na Majdanku, w Flossenburgu i Gross-Rosen. AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 75, akta osobowe J. Albrechta.

Sekretariatu KC, mianowano „zastępczą trójkę kierowniczą” w składzie: Kliszko, Kowalski, Kozłowska.

Nietypowo potoczyły się losy Mazura, którego w czerwcu 1940 r. aresztowało NKWD. 15 marca 1941 r. został on skazany na 5 lat obozu za „antysowiecką propagandę”. Podczas dyskusji, jakie prowadzono w komunie więziennej w Koronowie w 1937 r., Mazur rzekomo negował „kontrrewolucyjny charakter trockizmu”. Ponadto miał popierać trockistów w trakcie działalności na Ukrainie Sowieckiej w latach dwudziestych. W lipcu 1945 r. zwolniono go przedterminowo z łagru na skutek interwencji Bieruta⁸². W ocenie byłych działaczy PPR i PZPR Mazur został w dużym stopniu złamany psychicznie przez tortury, jakich doznał na Łubiance i w Workucie. Jednocześnie był traktowany jako człowiek Moskwy, słabo związany z Polską⁸³.

Statystycznie rzecz ujmując, w Biurze Politycznym KC PPR do sierpnia 1948 r. znajdowało się 5 przybyszy ze wschodu i 3 działaczy wywodzących się z podziemnej PPR, w Sekretariacie KC zaś (nie licząc Zambrowskiego) układ sił był wyrównany (6 „emigrantów” i 6 „krajowców”). W praktyce trudno jednak uznać za „krajowca” Bieruta, który został ściągnięty z Mińska dopiero w lipcu 1943 r. i nie był w zbyt dobrych relacjach z Gomułką. 10 czerwca 1944 r. napisał donos do szefa Kominternu Georgi Dymitrowa, oskarżając Gomułkę o zapędy dyktatorskie i „dokonywanie nieustannych zygzaków od sekciarstwa do skrajnego oportunistu”. Postawił też bardzo poważny zarzut „grupowości”, tj. stworzenia z udziałem A. Kowalskiego i Ignacego Logi-Sowińskiego „trójki” w Komitecie Centralnym konspiracyjnej PPR, charakteryzującej się rzekomo „ideową bezpryncypialnością”⁸⁴. Po wojnie Bierut utrzymywał bliższe kontakty towarzyskie z „emigrantami”. Z kalendarzyków Bieruta możemy wyczytać, iż w latach 1946–1948 na niedzielny wypoczynek w Natolinie zapraszał najczęściej Bermana i Minca, których nazywał zwykle „Jakubem” i „Mirkiem”⁸⁵. Przyjacielem Bieruta był Józwiak, który przedostał się do Warszawy w bliżej nieznanych okolicznościach w marcu 1942 r. i prawdopodobnie utrzymywał kontakty z wywiadem sowieckim. Jako szef Sztabu Głównego GL pozostawał w ostrym

⁸² RGASPI, f. 495, op. 252, d. 7, t. 1, Sprawka, 23 V 1941, k. 39–42; AAN, BSK PZPR, 237/XXIII, sygn. 717, Informacja z archiwum WKP(b), 13 II 1945, k. 7.

⁸³ Relacje J. Morawskiego z 11 VII 2007 i A. Starewicza z 2 V 2007, udzielone autorowi (w zbiorach autora); wypowiedzi J. Bermana i S. Staszewskiego, w: T. Torańska, *Oni*, Warszawa 2004, s. 150–151, 345.

⁸⁴ *List Bolesława Bieruta „Iwaniuka” do kierownika Wydziału Informacji Międzynarodowej KC WKP(b) Georgi Dymitrowa z oskarżeniami pod adresem Władysława Gomułki i innych członków KC PPR*, w: *Polska-ZSRR. Struktury podległości*, s. 65–66.

⁸⁵ AAN, KC PZPR, XIA, sygn. 111, Kalendarzyki Bolesława Bieruta z lat 1946–1948.

konflikcie z „gomułkowcem” Spychalskim⁸⁶. Do grupy „krajowców” w kierownictwie PPR można zatem zaliczyć 8 osób, w tym tylko dwóch członków Biura Politycznego (Gomułkę i Spychalskiego)⁸⁷.

Czy istniały jakieś istotne różnice między „emigrantami” i „krajowcami”? Gdy spojrzymy na ograniczoną do 8 osób grupę „krajowców”, zauważymy kilka cech wspólnych, odróżniających ich od pozostałych członków kierownictwa PPR. Oprócz Albrechta wywodzili się oni z uboższych warstw społecznych, głównie środowiska polskich robotników. Z wyjątkiem Gomułki i Kowalskiego, przed wrześniem 1939 r. nie wyjeżdżali do Związku Sowieckiego. Ponadto mniej czasu spędzili w więzieniach. Te czynniki powodowały prawdopodobnie lepsze rozeznanie w realiach życia i nastrojach społeczeństwa polskiego. Gomułka nieco inaczej postrzegał rzeczywistość sowiecką. Widać to, gdy porównamy fragmenty pamiętników Gomułki i Zambrowskiego, dotyczące codzienności sowieckiej w latach trzydziestych. Gomułka był bardziej krytyczny w swoich opiniach i spostrzeżeniach⁸⁸. Stąd też inaczej, z dużą dozą realizmu, oceniał możliwości szybkiego zastosowania w Polsce pewnych rozwiązań sowieckich i opowiadał się za mniejszym tempem zmian. W latach 1948–1949 niemal wszyscy „krajowcy”, solidaryzujący się z Gomułką, zostali usunięci z elity władzy.

Działacze, którzy przybyli w 1944 r. ze wschodu, wyróżniali się przede wszystkim tym, że w większości bywali w Związku Sowieckim przed 1939 r. i ukończyli szkoły Kominternu. W tym czasie przesiąkli w większym stopniu mentalnością sowiecką, co oznaczało m.in. pełną dyspozycyjność wobec dyrektyw z Moskwy. Dobitym przykładem takiej postawy było zachowanie Kasmana. Przed wyjazdem do kraju we wrześniu 1944 r. prosił on w liście do Dymitrowa o uznanie go za „znajdującego się w długotrwałej delegacji zagranicznej”. Swoją legitymację członka WKP(b) zostawił na przechowanie w Kominternie⁸⁹. Na ciekawy aspekt problemu zwróciła uwagę Inessa Jazborowska (Inessa Âzborovskaâ). Zauważyła, że Bierut kształcił się w moskiewskiej „Leninówce” w latach 1928–1930, kiedy dominowała linia „sekciarska”, Gomułka zaś w latach 1934–1935, gdy obowiązywała taktyka „jednolitofronto-

⁸⁶ P. Gontarczyk, op. cit., s. 100, 102–103.

⁸⁷ W wyższej kadrze kierowniczej aparatu partyjnego odsetek „krajowców” był bardzo zbliżony (wynosił 35%).

⁸⁸ Obaj podczas podróży na Krym obserwowali skutki kolektywizacji i Wielkiego Głodu na Ukrainie Sowieckiej, Zob. R. Zambrowski, op. cit., t. 1, s. 201–202; W. Gomułka, op. cit., t. 1, s. 339–342.

⁸⁹ *Polska-ZSRR. Struktury podległości*, s. 89. Zalakowana koperta z legitymacją znajduje się w jego kominternowskiej teczce personalnej. Dopiero 7 maja 1954 r. formalnie uznano Kasmana za „wybyłego z członków KPZR”, RGASPI, f. 495, op. 252, d. 157, akta L. Kasmana, niepaginowane.

wa”. Ten czynnik miał jej zdaniem wpływ na różnice w mentalności obu przywódców PPR⁹⁰.

Na podstawie postaw członków kierownictwa PPR w czasie kryzysu 1948 r. można wysnuć wniosek, że większą rolę niż różnice mentalnościowe i odmienne poglądy na temat stosowanej taktyki politycznej odgrywały powiązania osobiste i towarzyskie oraz wspólnota losów i doświadczeń z przeszłości. Część omawianych „towarzyszy” znała się jeszcze przed wojną, na płaszczyźnie organizacyjnej lub podczas pobytów w więzieniach. Inni mogli się dobrze poznać w latach 1939–1941, gdy przebywali we Lwowie. Najsilniejsze więzi grupowe wytworzyły się jednak później. „Emigranci” zżyli się ze sobą podczas wspólnej pracy w instytucjach podległych Kominternowi lub w aparacie polityczno-wychowawczym WP. „Politrucy” stanowili dość zwartą grupę ludzi, opartą o swego rodzaju „kombatanctwo broni”⁹¹. „Krajowcy” zintegrowali się w trakcie wspólnej działalności konspiracyjnej. Nietypowy przypadek stanowił A. Kowalski, który został zrzucony do kraju po ukończeniu półrocznego kursu w szkole w Kuszarenkowie. Związał się jednak silnie z Gomułką i jego otoczeniem, na co prawdopodobnie miał wpływ jego konflikt z Bermanem jako kierownikiem polskiej grupy w szkole Kominternu⁹².

Mimo wykazanych podziałów, typowych dla każdej elity władzy, przez niemal 4 lata „emigranci” i „krajowcy” dość zgodnie współpracowali w dziele umocnienia „władzy ludowej” i zwalczania opozycji. W świetle wspomnień Gomułki, Spychalskiego i Zambrowskiego Biuro Polityczne stanowiło wtedy zgrany, dobrze pracujący zespół. Kluczowe decyzje podejmowano kolektywnie⁹³. Lektura protokołów posiedzeń wskazuje na to, że podobnie było w Sekretariacie KC. Niemniej jednak wzajemne animozje czasem dawały znać o sobie, szczególnie od jesieni 1947 r. Duże kontrowersje wzbudziła np. jedna z propozycji kadrowych Gomułki. Gdy na posiedzeniu Biura Politycznego 12 listopada 1947 r. zgłosił on kandydaturę Bienkowskiego na członka Sekretariatu KC w charakterze koordynatora Wydziałów Oświaty i Kultury oraz Propagandy i Prasy, poparł go tylko Spychalski. Pozostali członkowie Biura wyrazili swój sprzeciw⁹⁴. Mimo to

⁹⁰ I. S. Āžborovskaâ, *Dva sekretnyh pis'ma B. Beruta i V. Gomulki v Moskvu*, „Slavânovedenie” 1995, 6, s. 24.

⁹¹ ADH PRL, Wspomnienia i relacje. Zapis rozmowy T. Torańskiej z A. Starewiczem, k. 73.

⁹² RGASPI, f. 495, op. 252, d. 84, akta J. Bermana, t. 1, Bielów, P. Gulajew i Kasman do Dymitrowa: Stosunki w polskiej grupie w partszkole, 16 V 1942, k. 84.

⁹³ AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 5419/1, akta osobowe M. Spychalskiego, k. 477; W. Gomułka, op. cit., t. 1, s. 451–452; R. Zambrowski, *Dziennik*, „Krytyka” 1980, 6, s. 44.

⁹⁴ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, s. 338.

Gomułce udało się ostatecznie przeforsować kandydaturę Bieńkowskiego, co świadczy o jego ówczesnej silnej pozycji w elicie władzy i dużym autorytecie.

Jak już wspomniano, pierwszy pięciosobowy skład Biura Politycznego KC PPR w sierpniu 1944 r. został uzgodniony przez Gomułkę i Bieruta. Kolejne kooptacje przeprowadzone w 1945 r. (Zambrowskiego, Spychalskiego i Radkiewicza), prawdopodobnie ustalono wspólnie w kręgu członków Biura. Gomułka dążył do zachowania parytetu między działaczami krajowymi i członkami CBKP, co nie do końca się udało. Wewnętrzne ustalenia „polskich towarzyszy”, jak możemy się domyślać, musiały być zaakceptowane przez władze sowieckie. Czterech członków CBKP (Bermana, Minca, Radkiewicza, Zawadzkiego) oraz Bieruta niewątpliwie bez większych zastrzeżeń zatwierdzono w Moskwie. Gomułkę i Spychalskiego przyjęto raczej z konieczności. Trudno powiedzieć, jak to było w przypadku Zambrowskiego. Ciężyły na nim niewyjaśnione zarzuty z przeszłości, przez co nie był godzien pełnego zaufania⁹⁵. Wydaje się, iż decydujące znaczenie miały jednak jego zdolności organizacyjne i duże doświadczenie w działalności partyjnej⁹⁶.

Przy obsadzie kierowników najważniejszych wydziałów KC PPR, czyli członków Sekretariatu, Gomułka dysponował najprawdopodobniej dużym zakresem samodzielności. W kwietniu 1945 r. do Sekretariatu wprowadzono 3 „krajowców”: Chełchowskiego, Kliszkę i Kozłowską, oraz Kasmana — w tym czasie traktowanego zapewne jako „zaufany człowiek Moskwy”. Późniejsze kooptacje członków Sekretariatu były uzgadniane w gronie członków Biura Politycznego. O rzeczywistej pozycji nieformalnych członków Sekretariatu — zastępców kierownika Wydz. Organizacyjnego KC: Alstera i Oksa, zdecydował chyba osobiście Zambrowski.

W grudniu 1945 r. ze składu Sekretariatu KC PPR wypadł Kasman, który (co stanowiło ewenement) nie był w ogóle członkiem KC. Najprawdopodobniej zdecydowała o tym nieufność ze strony Gomułki i jego współpracowników w stosunku do „człowieka Kominternu”, intrygującego przeciwko nim wiosną 1944 r.⁹⁷ Dość szybko z Sekretariatu odeszła też definitywnie

⁹⁵ W 1936 r. Zambrowski jako kierownik Sekretariatu KC KZMP został wezwany do Moskwy. Kierownictwo Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży oskarżyło go wówczas o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne”, „młodzieżowy awangardyzm” i przynależność do rzekomej frakcji zwolenników Alfreda Lampego.

⁹⁶ Jego życiorys zob. M. Szumiło, *Roman Zambrowski (1909–1977) — kariera „zawodowego” komunisty*, w: *Partia komunistyczna w Polsce. Struktury — ludzie — dokumentacja*, red. D. Magier, Lublin–Radzyń Podlaski 2012, s. 407–423.

⁹⁷ Kasman na „bocznym torze” kierował Spółdzielnią Wydawniczą „Książka”. Po tem w latach 1948–1954 i 1957–1967 był redaktorem naczelnym „Trybuny Ludu”, zob. A. Kocharński, *Kasman Leon (1905–1984)*, w: *Słownik biograficzny działaczy*, t. 3, s. 112–114.

Kozłowska, która przypuszczalnie nie dawała sobie rady na tym stanowisku. W latach 1947–1954 kierowała Wydziałem Szkolenia Partyjnego KC PPR i PZPR⁹⁸. Odejście Ochaba i Jędrzychowskiego było związane po prostu ze skierowaniem ich na inny odpowiedzialny „odcinek pracy”. Największą zmianą personalną w składzie kierownictwa PPR było usunięcie 3 września 1948 r. Gomułki, Kliszki, Kowalskiego i Bieńkowskiego w ramach walki z „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym”.

O wejściu konkretnych osób do kierownictwa PPR przesądziły w dużym stopniu osiągnięte wcześniej pozycje we władzach podziemnej PPR lub też w strukturach CBKP i aparatu polityczno-wychowawczego WP. W przypadku „emigrantów” decydującą rolę odgrywały zapewne opinie zgromadzone w ich kominternowskich teczkach personalnych. Również akceptacja „krajowców” musiała się opierać na informacjach posiadanych wcześniej przez Komintern, a następnie przez Wydział Informacji Międzynarodowej KC WKP(b). „Sprawki” i charakterystyki gromadzone w teczkach opracowywano przede wszystkim na podstawie donosów i opinii („otzywów”), które pisali towarzysze partyjni znający daną osobę. O bardziej doświadczonych działaczach KPP często wypowiadali się np. Alfred Lampe (zm. 1943) i Marceli Nowotko (zm. 1942). Charakterystyki sporządzali pracownicy Wydziału Kadr Kominternu. Ich współautorem był m.in. referent do spraw polskich Jan Dzierżyński, syn osławionego Feliksa. Pewną rolę odegrał także Kasman. Słuchaczom szkoły w Kuszarnenkowie (Alsterowi i Kowalskiemu) cenzurki wystawiał również Berman.

W przypadku przeważającej większości interesujących nas działaczy konkluzje zawarte w charakterystykach miały wyłącznie pozytywny charakter. Najczęściej powtarzające się określenia to: „uzdolniony, uczciwy i oddany partii komunista”; „politycznie rozwinięty”; „doświadczony, dobry organizator”⁹⁹. W charakterystyce Bieruta z 13 maja 1944 r. podkreślono, że cieszył się on bardzo dobrą opinią podczas pracy w Sekretariacie Bałkańskim Kominternu (w latach 1930–1932). Wysunięte później przeciwko niemu zarzuty uznano za echo starych porachunków frakcyjnych w łonie KPP¹⁰⁰. Na temat A. Zawadzkiego 28 sierpnia 1942 r. Giorgi Damianow („Biełow”) (Georgij Damânov) pisał: „jest to jeden

⁹⁸ Zob. C. Budzyńska, *Kozłowska Helena (1906–1967)*, w: *Słownik biograficzny działaczy*, t. 3, s. 391–392.

⁹⁹ Takie określenia znajdujemy w teczkach Alstera, Bieruta, Gomułki, Minca, Kasmana, Zawadzkiego, Bermana, Radkiewicza, Albrechta, Oksa. U Minca podkreślono dodatkowo jego ponadprzeciętne walory umysłowe.

¹⁰⁰ *Polska-ZSRR. Struktury podległości*, s. 59–61.

z najbardziej rozwiniętych politycznie i cennych towarzyszy, aktywistów KPP polskiej narodowości przebywających w ZSRS”¹⁰¹.

W niektórych charakterystykach (opiniach) znalazły się akcenty mocno krytyczne. Kowalski w ocenie pracowników Wydziału Kadr Kominternu był pracowity, zdolny i doświadczony, a tym samym „bardzo przydatny na robocie w kraju”, ale jednocześnie nadmiernie ambitny i „dopuszczający się błędów w niektórych wystąpieniach”¹⁰². Ochab często poddawał się nastrojom i miał „skłonność do odchyień”¹⁰³. Na Chełchowskiego założono teczkę w Moskwie dopiero w 1945 r. Informacje zaczerpnięto od Stanisława Doleckiego — dowódcy grupy wywiadowczej przerzuconej na okupowaną Kielecczynę. W swoim raporcie donosił on, że Mieczysław Moczar i Chełchowski niewłaściwie kierowali Radomsko-Kieleckim Okręgiem AL. Z obawy przed represjami ze strony Niemców nie mobilizowali ludności do aktywnej walki z okupantem, rozpuszczając w październiku 1944 r. swoją 1,5 tys. brygadę partyzancką. Chełchowski nie przywiązywał większej wagi do pracy polityczno-propagandowej i nieufnie odnosił się do sowieckich towarzyszy broni¹⁰⁴. Dolecki zarzucał mu także roztrwonienie dużych sum pieniędzy¹⁰⁵.

W grudniu 1946 r. w Wydziale Polityki Zagranicznej KC WKP(b) opracowano „Informator o partyjnych, państwowych i społeczno-politycznych działaczach Polski”, w którym krótko opisano 17 czołowych działaczy PPR¹⁰⁶. W trzech biogramach pojawiły się istotne zarzuty. Gomułkę generalnie oceniano pozytywnie za „umiejętne kierowania partią w trudnych warunkach konspiracji” i pierwszych latach powojennych. Zauważono jednak, że „w działalności partii, a szczególnie w pracy agi-

¹⁰¹ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 55, akta Zawadzkiego, t. 1, Bielów do Dymitrowa, 28 VIII 1942, k. 61.

¹⁰² RGASPI, f. 495, op. 252, d. 84, akta J. Bermana, t. 1, Bielów, Gulajew i Kasman do Dymitrowa: Stosunki w polskiej grupie w partszkoie, 16 V 1942, k. 84.

¹⁰³ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 69, akta E. Ochaba, t. 1, Bielów, Kasman, Spravka, 30 VII 1942, k. 40. Wiktor Grosz, charakteryzując Ochabę (30 III 1944), stwierdził: „Uważam go za człowieka bezgranicznie oddanego sprawie, nieskazitelnie uczciwego, za typ fanatyka partyjnego. Zarzucam mu skłonność do lewego sekciarstwa i brak wycucia politycznego. [— —] przy autorytecie jakim jest dla niego kierownictwo partyjne, może pod troskliwą kontrolą pracować na bardzo odpowiedzialnych stanowiskach. Niezły organizator”, AAN, CK PZPR, CK VII, sygn. 1786, k. 21.

¹⁰⁴ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 79, akta H. Chełchowskiego, S. Dolecki o działalności AL i PPR, 15 XII 1944, k. 3–4, J. Dzierżyński, Spravka, 20 V 1949, k. 31.

¹⁰⁵ W lipcu 1944 r. Chełchowski otrzymał za pośrednictwem Doleckiego 65 tys. dolarów amerykańskich, zob. *Polska-ZSRR. Struktury podległości*, s. 87.

¹⁰⁶ W „Informatorze” nie uwzględniono kilku ówczesnych członków Sekretariatu KC: Chełchowskiego, Mazura i Bienkowskiego, zob. RGASPI, Zespół akt CK WKP(b), f. 17, op. 128, d. 63, Spravočnik o rukovodâših partijnyh, gosudarstvennyh i obšestvenno-političeskich deâtelah Polši, k. 1–21.

tacyjno-propagandowej można dostrzec szereg poważnych niedociągnięć”. Sekretarzowi generalnemu PPR wypominano zbyt zaangażowanie w pracy państwowej, w wyniku czego przekazał on faktyczne kierownictwo partią w ręce Bermana i „orgsekretarza” Zambrowskiego. Za jego podstawowe wady uznano „skrytość” i „słabą więź z pracownikami niższego szczebla”¹⁰⁷. Bermana scharakteryzowano jako działacza doświadczonego, ale „nie posiadającego dostatecznego zapału rewolucyjnego”. Stwierdzono ponadto, że „w trudnych sytuacjach niekiedy traci głowę i schodzi z pryncypialnych pozycji”¹⁰⁸.

Oceniając Zambrowskiego, pominięto zupełnie zarzuty z przeszłości. Pozytywnie przedstawiono jego działalność w ZSRS po 1939 r. i w aparacie pol.-wych. WP. Natomiast jego aktywność powojenną oceniano dość krytycznie, stwierdzając: „Zdolny pracownik, jednak nie posiada dostatecznego przygotowania teoretycznego i politycznej dojrzałości, w związku z czym w niektórych swoich wystąpieniach przy ocenie sytuacji w ZSRR dopuszcza się poważnych błędów. Na przykład, na posiedzeniu Sekretariatu KC PPR 15 V 1946 r. oznajmił, że «chłop rosyjski podczas wojny bardzo się wzbogacił»”¹⁰⁹.

W liście ambasadora sowieckiego w Warszawie Wiktora Lebediewa (Viktor Zaharovič Lebedev) do Wiaczesława Mołotowa (Vâčeslav Mihajlovič Molotov) z 10 marca 1948 r. oraz dwóch memoriałach opracowanych

¹⁰⁷ „Гомулка сумел восстановить руководство партии в трудных условиях конспирации. [— —] Умело проводит укрепления национального дем. фронта в Польше. [— —] Однако в работе партии и особенно в ее агитационно-пропагандитской деятельности наблюдается ряд серьезных недостатков. Будучи загружен государственной работой, Гомулка уделяет недостаточно внимания партийной работе и передоверил руководство партией члену Политбюро Берману Я. и оргсекретарю ЦК ППП Замбровскому Р. Недостатками Гомулки являются замкнутость и слабая связь с низовыми работниками”, *ibidem*, k. 5.

¹⁰⁸ „Теоретично подготовленный работник, однако не обладает достаточной революционной закалкой [— —]. В силу этого в сложной обстановке иногда проявляет элементы растерянности и сходит с принципиальных позиций”, *ibidem*, k. 6. W sierpniu 1946 r. Dzierżyński i Władimir Owczarow dopatrzili się „budzących wątpliwości” sformułowań w odczycie Bermana na zebraniu polskiej inteligencji. Stwierdzenie: „nasza rewolucja miękka, bez dyktatury i przelewu krwi” uznano za demobilizację w walce z reakcją. Ponadto utratę przez Polskę terenów „Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy” Berman nazwał „bolesną dla Polski operacją wyrzeczenia się wschodnich województw”, RGASPI, f. 495, op. 252, d. 84, akta J. Bermana, t. 1, k. 61.

¹⁰⁹ „Способный работник, однако не обладает достаточной теоретической подготовкой и политической зрелостью, в связи с чем в отдельных своих выступлениях, при оценке внутреннего положения в СССР, допускает грубые ошибки. Так, например, на заседании Секретаря ЦК ППП 15 V 1946 г. Замбровский заявил, якобы «русский крестьянин значительно разбогател за время войны»”, RGASPI, СК WKP(b), f. 17, op. 128, d. 63, Spravočnik o rukovodâših, k. 11.

w kwietniu i maju 1948 r. przez Wydział Polityki Zagranicznej KC WKP(b) sformułowano szereg zarzutów pod adresem członków kierownictwa PPR. Najbardziej podejrzana była „nacjonalistyczna grupa Gomułki”, do której oprócz niego zaliczono Spychalskiego, Kliszkę i Bienkowskiego. Jej rzekomy nacjonalizm przejawiał się m.in. w nieprzyjaznym stosunku do doświadczeń ZSRS i „przemilczaniu znaczenia leninowsko-stalinowskiego etapu w rozwoju marksizmu”. Spychalskiego obarczono odpowiedzialnością za „nacjonalistyczne dążenia” w Wojsku Polskim, wyrażające się przede wszystkim w usuwaniu ze stanowisk dowódczych sowieckich oficerów-komunistów. Krytyczne uwagi dotyczyły także niektórych członków „grupy żydowskiej”: Zambrowski i Alster w latach 1943–1945 rzekomo dyskredytowali oficerów polityczno-wychowawczych WP przysłanych z Armii Czerwonej. Minc wypowiadał się niewłaściwie w kwestiach polityki rolnej PPR. Wyłącznie pozytywnie pisano o Bierucie, stojącym ponad podziałami grupowymi. Nie sformułowano też konkretnych zarzutów pod adresem Bermana i Zawadzkiego¹¹⁰.

Spośród członków Biura Politycznego KC PPR w powyższych dokumentach nie wymieniano w ogóle tylko jednego — Radkiewicza. Niezależnie od tego, wiosną 1948 r. popadł on w poważne tarapaty. Władze sowieckie przekazały wówczas stronie polskiej część archiwów II Oddziału Sztabu Generalnego WP z okresu międzywojennego. Wówczas Radkiewicz w obawie przed ujawnieniem jego tajemnicy napisał list do Gomułki, w którym przyznał się do pewnych, dotąd ukrywanych faktów z przeszłości. Z listu wynikało, iż w latach trzydziestych (prawdopodobnie w 1936 r., był wówczas sekretarzem KC KZMP), wracając pociągiem z Czechosłowacji do Polski, został on zatrzymany przez policję i wypuszczony po podpisaniu tzw. lojalki, czyli zobowiązania do zaprzestania działalności komunistycznej¹¹¹. Działalności oczywiście nie zaniechał, ale sam fakt podpisania lojalki był dla kapepowca poważnym obciążeniem. Od połowy kwietnia do początku września 1948 r. Radkiewicz nie uczestniczył w posiedzeniach Biura Politycznego (z wyjątkiem 15 maja, gdy zdawał sprawozdanie z działalności MBP)¹¹². Według no-

¹¹⁰ RGASPI, Kominform, f. 575, op. 1, d. 32, O nacionalističeskich tendenciâh w Pol'skoj rabočej partii, k. 179; RGASPI, f. 82, op. 2, d. 1301, Zapiska V. Lebedeva, 10 III 1948, k. 3–8. Notatka Lebediewa została opublikowana w: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evrope. 1944–1953. Dokumenty*, red. T. V. Volokitina, t. 1: 1944–1948, Moskwa 1999, s. 562–564; *Memoriał kierownika Biura Informacji KC WKP(b) L. Baranowa oraz instruktorów KC WKP(b) N. Puchłowa i Władimira Owczarowa „O antymarksistowskiej orientacji w kierownictwie PPR”*, w: *Polska–ZSRR. Struktury podległości*, s. 204–217.

¹¹¹ *Fragmety notatek Władysława Gomułki*, w: R. Strzelecki-Gomułka, E. Salwa-Szydek, *Między realizmem a utopią. Władysław Gomułka we wspomnieniach syna*, Warszawa 2003, s. 169–170.

¹¹² Zob. *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, s. 202–271.

tatek Gomułki podjęto wówczas wstępną decyzję o wyprowadzeniu go ze składu członków Biura i usunięciu z funkcji ministra¹¹³. Sprawa miała być zatwierdzona na kolejnym plenum KC, ale w związku z kryzysem politycznym w kierownictwie partii decyzję anulowano. Radkiewicz zachował swoją pozycję powolnego narzędzia w rękach Bieruta¹¹⁴.

Wspomniane powyżej sowieckie dokumenty z wiosny 1948 r. wpisywały się w nowy etap polityki Stalina wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej, którego zapowiedzią było powstanie Kominformu. Wiosną 1948 r. zintensyfikowano sowietyzację państw satelickich, tj. przejmowanie przez nie kolejnych wzorów organizacji życia politycznego, gospodarczego i społecznego z ZSRS. Istotnym elementem tego procesu było przeniesienie sowieckiej koncepcji „wroga wewnętrznego”¹¹⁵. W liście Lebediewa i memoriałach sformułowano wprawdzie szeroki krąg potencjalnych podejrzanych, jednakże w grę wchodzili tylko „krajowcy”. W latach 1948–1949 zwalczano bowiem „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne” i „titoizm”, potępiając przede wszystkim działaczy, którzy lata II wojny światowej spędzili w swoich krajach. W stalinowskim postrzeganiu rzeczywistości ludzie ci nie byli godni zaufania, ponieważ przez dłuższy okres znajdowali się poza bezpośrednią kontrolą WKP(b), NKWD i Kominternu¹¹⁶.

Głównym kandydatem na „polskiego Titę” był zatem Gomułka jako działacz nazbyt samodzielny, który dowody swojej krnąbrności dał już podczas narady Kominformu w Szklarskiej Porębie, a następnie w sprawie jugosłowiańskiej. Poza wszelkimi podejrzeniami pozostawał Bierut, którego teczka nie zawierała żadnych „błędów” popełnionych po 1941 r. Chyba należy się zgodzić z opinią Zambrowskiego, który po latach w swoim dzienniku zanotował: „Stalin w pełni uznając Gomułkę za przywódcę partii, za swojego męża zaufania w gronie BP miał Bieruta. I wszyscy o tym wiedzieliśmy”¹¹⁷.

Przebieg walki z „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym” w PPR już wielokrotnie opisywano. Jej momentem przełomowym było tzw. plenum sierpniowo-wrześniowe w 1948 r., na którym Gomułkę ostro skrytykowano i pozbawiono funkcji sekretarza generalnego partii. Z Sekretariatu

¹¹³ W świetle relacji Kliszki udzielonej Werblanowi Gomułka rozważał wówczas powierzenie stanowiska ministra bezpieczeństwa publicznego Moczarowi lub Grzegorzowi Korczyńskiemu, zob. A. Werblan, *Władysław Gomułka*, s. 564.

¹¹⁴ *Fragmety notatek Władysława Gomułki*, s. 171–173. Por. Z. Błazyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003, s. 40–42.

¹¹⁵ A. Paczkowski, *Departament X – kontekst ogólny i aspekty międzynarodowe*, w: *Departament X MBP. Wzorce – struktury – działanie*, red. K. Rokicki, Warszawa 2007, s. 12–13.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 14–15.

¹¹⁷ R. Zambrowski, *Dziennik*, s. 45.

KC oraz innych pełnionych funkcji w aparacie partyjnym i państwowym usunięto trzech członków „grupy pojednawczej”: Bieńkowskiego, Kliszkę i Kowalskiego. Najostrzej został potraktowany Bieńkowski, który rzekomo „na przestrzeni szeregu lat ujawnił w swej pracy partyjnej i państwowej tendencje prawicowe i nacjonalistyczne”, za co usunięto go z funkcji członka KC¹¹⁸. Nieco łagodniej zostali potraktowani dwaj pozostali, których zdegradowano z grona członków KC do zastępców członków KC. Kliszce zarzucono „chwiejność ideologiczną” i „dwuznaczną rolę odegraną w czasie kryzysu w kierownictwie partii”, Kowalskiemu obok „chwiejności” także „wieloletnie niewykazywanie się w pracy partyjnej”¹¹⁹.

Trzech pozostałych „krajowców” należących wówczas do kierownictwa PPR uniknęło latem 1948 r. oficjalnego zaliczenia do „grupy Gomułki”. Na Spychalskiego, jako jednego z najbliższych współpracowników sekretarza generalnego, zgromadzono szereg materiałów obciążających. Zdołał jednak szybko odciąć się od Gomułki, a na plenum KC 1 września 1948 r. atakował go na równi z innymi członkami Biura Politycznego. Równocześnie złożył samokrytykę, przyznając się do tolerowania podlegającej jego nadzorowi „oportunistycznej polityki kulturalnej tow. Bieńkowskiego”¹²⁰. Pozostał w składzie Biura Politycznego KC PZPR do 13 listopada 1949 r., a potem został usunięty w ramach drugiego etapu walki z „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym”. Podobnie zachował się Albrecht, który uniknął oskarżenia o przynależność do „gomułkowców” prawdopodobnie dzięki temu, że nie był związany z Gomułką w okresie okupacji (od sierpnia 1942 r. do końca wojny przebywał w niewoli niemieckiej). Jesienią 1948 r. spotkał go nawet awans na stanowisko kierownika Działu Propagandy, Kultury i Oświaty w KC. Utrzymał się na nim do 13 kwietnia 1950 r., kiedy to odsunięto go na boczny tor. Również Chełchowski całkowicie odciął się od Gomułki. W październiku 1948 r. został zastępcą członka Biura Politycznego prawdopodobnie jako reprezentant byłych działaczy podziemnej PPR, a przede wszystkim bezwolne narzędzie w rękach ścisłego kierownictwa¹²¹.

¹¹⁸ Jego odejście było już przesądzone przed 9 lipca 1948 r. W protokole BP z tego dnia zapisano bowiem: „BP wyraziło pozytywną opinię w sprawie wyznaczenia tow. Albrechta na stanowisko kierownika Wydziału Propagandy KC na miejsce tow. Bieńkowskiego”. Zob. *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, s. 233.

¹¹⁹ *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej 31 sierpnia – 3 września 1948 r.*, s. 314–316.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 114–122.

¹²¹ Według relacji Starewicza Chełchowski to „człowiek niewątpliwie oddany i uczciwy, ale szalenie prymitywny. [— —] Dostyc chaotyczny, nie umiał jasno wypowiedzieć swoich myśli, autentyczny rolnik”, ADH PRL, W/R-29, Zapis rozmowy G. Sołtysiaka z A. Starewiczem, k. 28.

Członkowie kierownictwa PPR, którzy opowiedzieli się po „właściwej” stronie w czasie przesilenia 1948 r., tworzyli (oprócz Alstera i Oksa)¹²² większość w Biurze Politycznym i Sekretariacie KC PZPR aż do marca 1956 r. Przełom październikowy przetrwali jednak tylko Ochab, Zambrowski i Zawadzki. W 1956 r. do kierownictwa powrócili „krajowcy”: Gomułka, Kliszko, Spychalski, Albrecht, a także Jędrzychowski¹²³. Dzięki temu byli członkowie kierownictwa PPR nadal dominowali w Sekretariacie KC do 1963 r., a w Biurze Politycznym do 1964 r. Układ sił zmieniło odejście Albrechta (1961) i Zambrowskiego (1963), śmierć Zawadzkiego (1964) oraz wprowadzenie do kierownictwa nowych działaczy, co zapoczątkowało wymianę pokoleniową w elicie władzy. Czterech „weteranów” (Gomułka, Jędrzychowski, Kliszko, Spychalski) przetrwało do grudnia 1970 r.¹²⁴

Kreśląc portret zbiorowy 21 komunistów tworzących kierownictwo PPR, zauważamy, iż stanowili oni grupę dość zróżnicowaną pod względem pochodzenia społecznego i poziomu wykształcenia. Dominującą cechą wspólną było silne ideowe zaangażowanie w ruch komunistyczny w okresie II RP, kontynuowane w latach II wojny światowej. Członkowie Biura Politycznego i Sekretariatu KC PPR wywodzili się z trzech warstw rekrutacyjnych: CBKP w ZSRS, aparatu politycznego WP i kierownictwa podziemnej PPR. Wszyscy reprezentowali jedno pokolenie polskich komunistów, chociaż ich drogi do komunizmu nie były jednakowe. W większości byli „zawodowymi rewolucjonistami” – funkcjonariuszami KPP średniego szczebla.

„Emigranci” posiadali dłuższy staż partyjny, ukończyli szkoły Kominternu i w większym stopniu przesiąkli mentalnością sowiecką. Mimo dostrzeganych u części z nich „błędów” i negatywnych cech personalnych generalnie cieszyli się zaufaniem towarzyszy sowieckich. To zapewniło im przewagę liczebną oraz opanowanie kluczowych pozycji w Biurze Politycznym. Z grona „krajowców” tylko Gomułka uzyskał silną pozycję osobistą. Podziałów wewnętrznych nie należy jednak przeceniać. Większą rolę niż różnice mentalnościowe i odmienne poglądy na temat stosowanej taktyki politycznej odgrywały powiązania osobiste i towarzyskie. Mimo pewnych animozji, przez niemal 4 lata „emigranci” i „krajowcy”

¹²² Alster i Oks dalej odgrywali ważną rolę w Wydziale Organizacyjnym KC. Oks już w 1951 r. znalazł się właściwie na „bocznym torze”, natomiast Alster jeszcze w latach 1954–1962 był wpływowym wiceministrem spraw wewnętrznych.

¹²³ Kowalski przesłuchiwany przez funkcjonariuszy X Departamentu MBP zapadł na chorobę psychiczną. Zmarł 1 października 1951 r. w szpitalu psychiatrycznym w Tworkach. Bieńkowski w 1956 r. został ministrem oświaty, ale nie wszedł do kierownictwa partii.

¹²⁴ Wcześniej, w kwietniu 1968 r., podał się do dymisji Ochab.

dość zgodnie współpracowali w dziele umocnienia „władzy ludowej”. Jednak, gdy w 1948 r. nadszedł z Moskwy impuls do rozprawy z „wrogiem wewnętrznym”, konflikt okazał się nieunikniony. Ostatecznie większość „krajowców” została odsunięta od władzy, ale w 1956 r. powróciła. Członkowie całej analizowanej grupy tworzyli główny trzon elity władzy w PRL do połowy lat sześćdziesiątych.

The Leadership of the Polish Workers' Party (1944–1948) — a Historical-Sociological Portrait

The leadership of the Polish Workers' Party (PPR) was composed of 21 communists representing a different educational background and social roots. The dominating feature was steadfast ideological involvement in the communist movement at the time of the Second Republic and then during the Second World War. Members of the Political Bureau and the Secretariat of the Central Committee of the PPR were recruited from the Central Bureau of Polish Communists in the USSR, the political apparatus of the Polish Army, and leaders of the underground PPR. All represented a single generation of Polish communists although their roads towards communism varied.

The “émigrés”, who in 1944 came from the Soviet Union, had been in the Party for long, graduated from Comintern schools, and had to a greater degree succumbed to a Soviet way of thinking. Despite their “errors” and noticeable negative personal traits they generally enjoyed the trust of the Soviet comrades, which ensured predominance and key positions in the Political Bureau. Among the “natives” (members of the underground PPR) only Władysław Gomułka achieved a strong standing. On the other hand, the importance of inner divisions should not be exaggerated. Personal relations played a role greater than different stands and opinions concerning political tactics. Despite certain animosities, for almost four years the “émigrés” and the “natives” collaborated relatively harmoniously in consolidating the people's government. Nonetheless, when in 1948 Moscow demanded settling accounts with the inner enemy, a conflict proved to be unavoidable. Ultimately, the majority of the “natives” were deprived of power, although in 1956 they reappeared on the political scene. To the mid-1960s members of the analysed group constituted the main core of the elite of power in the People's Republic of Poland.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska